

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 24/5
SEPTEMBER-OKTOBER 2005

TWEEMAANDELIJKS

M&L

Kalk voor de restauratie, renovatie en decoratie van ons patrimonium!

CORIDECOR

- CORICAL: een minerale verf op basis van vette luchthardende kalk, marmerpoeder en natuurlijke kleurstoffen
- Marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL, DECORLUX, VENESTUK

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

UNILIT

- Bindmiddelen op basis van natuurlijke hydraulische kalk om te metselen, voegen en pleisteren
- Kant en klare mortels op basis van natuurlijke hydraulische kalk

- Hecht-, grond- en afwerkmortels
- Saneringsmortels tegen optrekkend vocht & vochtige muren
- Thermische & akoestische isolatiemortels
- Injectiemortels voor stabilisatie en statische verankering

Miniere
di
San
Remedio

Arte
Constructo

Chris VOET
Tel.: 052 46 02 43
Fax : 052 46 35 77
GSM : 0475 26 72 89
E-mail : chris.voet@compaqnet.be

Maud BONNEVIE
Tel./Fax : 081 58 35 99
GSM : 0475 26 73 25
E-mail : maud.bonnevie@skynet.be

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B-2627 Schelle
Tel.: 00 32 3 880 73 73
Fax : 00 32 3 880 73 70
E-mail : info@arteconstructo.be
Web : www.arteconstructo.be

Cover: De sacristie van de Predikherenkerk in Leuven
(foto O. Pauwels)

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel Celis
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Ere-voorzitter: E. Goedleven
Voorzitter: L. Tack
Kernredactie: M. Buyle, M. Celis, L. Tack,
Herman Van den Bossche
Redactie: A. Bergmans, J. Braeken, M. De Borgher,
J. De Schepper, J. Gijssels, E. Hofkens,
C. Metdepenninghen, M. Michiels, D. Nuytten,
G. Plomteux, S. Van Aerschot, Hedwig Van den
Bossche, P. Van den Bremt, P. Van den Hove,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be - www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Joris Scheers
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 12

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikelen berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Abonnements- voorwaarden 2006

België: 32 € (ook losse nummers
verkrijgbaar voor 6 €).
CJP'ers betalen: 27 €
Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na
overschrijving op rek. nr.091-2206040-95
van Monumenten Et Landschappen,
Phoenix-gebouw, Albert II-laan 19 (bus 3),
1210 Brussel met vermelding "M&L-jaar-
abonnement 2005". U ontvangt dan alle
nummers van het lopende jaar.
E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaar-
gang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Inhoud

- 6** Van hertogelijke grafkerk tot *studium generale*:
De Onze-Lieve-Vrouw-ter-Predikherenkerk in Leuven
Thomas Coomans en Anna Bergmans

- 35** De 13de-eeuwse oostvleugel van het predikherenklooster
te Leuven
Thomas Coomans en Dirk Van Eenhooge

- 51** Een unieke 13de-eeuwse architectuurpolychromie
in de sacristie van de Predikherenkerk in Leuven
Marjan Buyle

- 75** Summary

**“CEPRO”, DE NIEUWE NAAM
VOOR EEN HISTORISCHE
TRADITIE.**

*Gebruiksklare pleistertmortels
op basis van zuivere,
natuurlijk hydraulische kalk.*

Kasteel te Wannegem - Lede

*Traditionele kaleimortel
“Cepromill” op basis van
zuivere, natuurlijk
hydraulische kalk.*

Verrebeekmolen te Brakel

*Kalkverf “Fresco” op basis van
geselecteerde vette luchtkalk en
inerte pigmenten.*

Bijgebouwen, Klein Seminarie te Sint-Niklaas

*Voeg- en metselmortels, basispleisters, afwerkpleisters,
zoutbestendige, vochtregulerende en isolerende pleistersystemen.
Traditionele afwerkingen: Marmorino, Arriccio, Silicato,
Silicaatverf,...*

P.E.C. INTERNATIONAL_{nv}

Voor informatie over onze Cepro producten
of projectadvies, neem vrijblijvend contact op: **Tel.: 03/776.84.39**

Loof de Heer...

De vloerverrijzenis bestaat.

Een oude natuursteen- of terracottavloer en een versleten parket zijn niet verloren. Solar nv renoveert vloeren en parket zonder breken. Het resultaat is vaak beter dan nieuw en toch blijven de kosten beperkt tot een fractie hiervan.

Solar nv beschikt over het gespecialiseerde vakmanschap en hoogstaande technologie om uw vloer opnieuw in haar oorspronkelijke staat te brengen of te reanimeren met behoud van het historisch aspect.

Natuursteen-, terracotta- en parketvloeren...

mat geworden, beschadigd, loopsporen, ...

Wij brengen het verleden met glans terug !!

BEL nu 03-766.11.66

Solar_{nv}

Steengoed in gebouwenzorg

slijpen - schuren - herpolijsten - kristalliseren - restaureren
van natuursteen-, terracotta- en parketvloeren - wanden - trappen

**Dakwerken
G. BOSCH**

b.v.b.a.

Algemene Dak- & Restauratiewerken

Aartrijkestraat 109
8820 Torhout
Tel. 050-21 10 85
Fax 050-22 06 17
GSM: 0485-02 00 50

E-mail: geert@bvbabosch.be

Site: www.bvbabosch.be

Erkende aannemers

onder nr. 24040

Reg. nr. 051511

Erkenning: Klasse 2 Ondercategorieën: D8 - D12 - D16 - D22 - D24

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

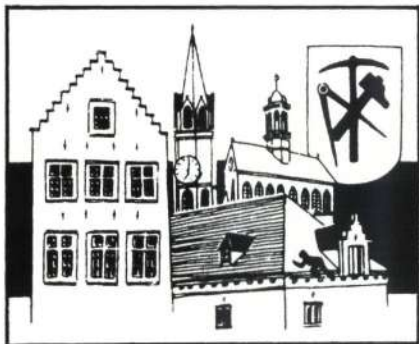
TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

**OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM**

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

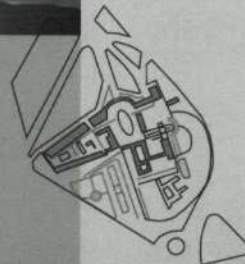
Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

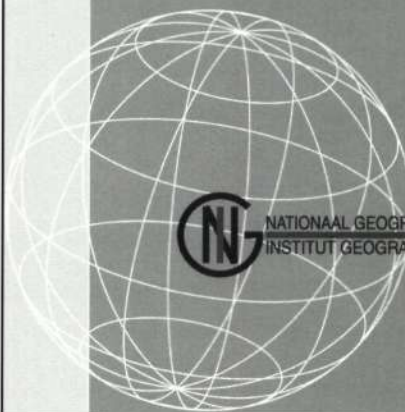
Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: moreels.nv@belgacom.net

de producent van kaarten, databanken en luchtfoto's
voor ruimtelijke ordening en stadsrenovatie
historische kaarten: archief en reproducties

NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT
INSTITUT GEOGRAPHIQUE NATIONAL

Abdij ter Kameren 13 - B-1000 BRUSSEL - tel (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be
Abbaye de la Cambre 13 - B-1000 BRUXELLES - tél (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be

Restauratie **p.Nijs**
Bouw

www.pnijs.be

E3-LAAN 49 - 9800 Deinze TEL 09 386 07 63 - FAX 09 380 35 71
p.nijs.nv@pandora.be

M&L

WOUTIM

SCHILDERSBEDRIJF

Schildersbedrijf WOUTIM nv

Nijverheidsstraat 7
Industrieterrein 'BOKT'
3990 Peer
Tel.: 011-61 08 08
Fax: 011-61 08 09

Website: www.woutim.be
info: info@woutim.be

Generiek

Een der schoonste van Loven

Architecturaal revolutionair en als hertogelijke grafkerk vertoeteld door Hendrik III en Aleidis, genereerde het oudste gotische bouwwerk van Leuven hartje binnenstad een indrukwekkend kloostercomplex. Uitgebreid met een filosofie- en theologieschool, bibliotheek inclus, vond het predikherenklooster derhalve in 1447 als *studium generale* vrijwel spontaan een onderkomen in de nog jonge universiteit. Een geschiedenis en recentere evoluties die door Thomas Coomans en Anna Bergmans in woord en beeld worden verhaald.

Een dormitorium met ziende kap

Materiële sporen, daar is het Thomas Coomans en Dirk Van Eenhooge om te doen in de contextuele situering en analyse van de oostvleugel van dit middeleeuws mannenklooster: traditioneel een slaapzaal op de verdieping, bovenop de sacristie en kapittelzaal. Was het een vingerwijzing dat prior Jordanus Preingué bij de sloop van de statige slaapzaal in 1751 op de werf een fatale verkoudheid opliep?

Een voorzichtig ja voor het blootleggen

Twee opeenvolgende 13de-eeuwse polychrome beschilderingen vrijleggen onder zomaar 29 monochrome kalklagen: het overkwam Marjan Buyle en haar conserveringsploeg in de sacristie van de Leuvense Predikherenkerk. Dat de – al bij al behoorlijk bonte – steenimitaties, geometrische en florale motieven zouden getuigen van een herkenbare 'bedelordenpolychromie' verwijst zij nochtans met klem naar het rijk der fabelen. De zeldzaamheidswaarde daarentegen tilt de nagenoeg intacte vondst op tot een zorgvuldig te koesteren monument.

*Thomas Coomans en
Anna Bergmans*

VAN HERTOGEELIJKE GRAFKERK TOT *STUDIUM GENERALE*: DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER- PREDIKHERENKERK IN LEUVEN

► Het voorplein van het klooster van de predikheren gezien vanuit het oosten, Leuvense Prentenatlas, 17de eeuw. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 2123, f 48
(© KBR)

De predikherenkerk in Leuven, één van de fraaiste middeleeuwse gebouwen in de Brabantse hoofdstad, verdient ongetwijfeld meer aandacht, niet alleen omwille van haar architecturale waarde, maar ook wegens haar cultuurhistorische betekenis. Ze is het oudste gotische gebouw in Leuven, in de tweede helft van de 13de eeuw opgetrokken als hertogelijke grafkerk door Hendrik III en zijn gemalin Aleidis van Bourgondië. Met deze vorstelijke steun

ontwikkelden de predikheren een omvangrijk kloostercomplex in het hart van de binnenstad (1). Aan het klooster was een *studium* verbonden: een filosofie- en theologieschool met een bibliotheek. Kort na de stichting van de universiteit in Leuven werd het predikherenklooster in 1447 in de universiteit geïncorporeerd en kreeg het de status van *studium generale*. Tot zijn opheffing in 1796 fungeerde het klooster als opleidingscentrum voor de dominicanen

van de Nederduitse provincie. Nadien werd de kerk op de valreep van de afbraak gered door haar herbestemming als parochiekerk. Sinds enkele jaren is de kerk onttrokken aan de eredienst en wordt zij door de eigenaar, de stad Leuven, gebruikt voor tentoonstellingen, concerten en andere culturele activiteiten.

DE VESTIGING VAN DE DOMINICANEN IN LEUVEN

De orde van de dominicanen of predikheren (*Ordo Fratrum praedicatorum*) werd in 1216-1217 door Dominicus van Guzman gesticht om door middel van prediking de ketterij in het zuiden van Frankrijk te bestrijden (2). Deze orde is één van de talrijke religieuze bewegingen die in de 13de-eeuwse westerse steden ontstonden. Om de ketterij te bestrijden had paus Gregorius IX in 1232 de inquisitie ingesteld en de uitvoering ervan aan de dominicanen en de franciscanen toevertrouwd. Tijdens het Concilie van Lyon in 1274 beperkte paus Gregorius X het aantal bedelorden tot vier: dominicanen, franciscanen of minderbroeders, augustijner eremieten en karmelieten. De dominicanen hadden de regel van de heilige Augustinus aangenomen, aangevuld met eigen constituties. Ze hechten een bijzonder belang aan studie en contemplatie en waren aanwezig in alle universiteitssteden.

De dominicanen structureerden hun orde in provincies, het aantal kloosters zou geleidelijk aan groeien. De orde bereikte haar hoogtepunt in het begin van de 14de eeuw en telde toen ongeveer 25.000 broeders die verspreid waren over 554 kloosters. Het leven in stedelijke kloosters was georganiseerd met contemplatie, koorbed, studie, onderwijs en apostolaat als kernactiviteiten. De zielenzorg bestond uit prediking en biecht, zowel binnen de stad als op het omliggende platteland. De preek werd gevolgd door een collecte, die inkomsten voor de gemeenschap genereerde, vandaar de benaming bedelorde of mendicantenorde. De kerkgebouwen van de predikheren vertegenwoordigden een nieuw type waar gemeenschappelijk koorbed en ruimte voor de prediking gecombineerd werden.

In tegenstelling tot monniken die hun leven lang aan één abdij waren verbonden, konden de predikheren binnen hun provincie naar een ander kloos-

▲ De predikherenkerk Brussel, Koninklijke Bibliotheek, van Leuven circa Prentenkabinet, 1540, detail van de S.I.-23.172 houtsneede van (© KBR) Anton Woensam.

ter worden verplaatst. Een prior stond aan het hoofd. Naast de broeders die priesters waren, telden de gemeenschappen ook lekenbroeders die minder geschoold waren en dus niet predikten. De priors vergaderden elk jaar tijdens een provinciaal kapittel, dat zowel de spirituele als de materiële en discipline problemen regelde. Aan het hoofd van de orde stond de hoogmeester, die samen met het generaal kapittel de hoogste executieve macht had. Aan elk klooster waren scholen (*studium*) voor novicen en kloosterlingen verbonden, die een netwerk vormden tussen de hoofdkloosters van de ordeprovincies, en die telkens in een universiteitstad (Parijs, Keulen, Bologna, Oxford, Toulouse en andere) de rol van theologieschool of *studium generale* vervulden. De belangrijkste doctoren van de dominicanenorde in de 13de eeuw waren Thomas van Aquino (circa 1228-1278) en Albertus Magnus (1193-1280).

Tussen 1224 en 1324 stichtten de dominicanen niet minder dan 21 kloosters in de Lage Landen, waarvan zes op het huidige Belgische grondgebied, met name in Brugge, Gent, Ieper, Antwerpen, Leuven en Luik (3). De eerste drie behoorden tot de Franse provincie, de drie volgende tot de Duitse. Al in 1228 kwamen dominicanen vanuit Keulen in Leuven en Gent aan. Ze werden, meer dan andere orden, gesteund door de landsvorsten. Van hertog Hendrik I van Brabant kregen ze de toestemming om zich binnen het voormalige hofcomplex op

's Hertogeneiland – tussen de hoofdarm van de Dijle en een aftakking, de Aa – te vestigen en de hertogelijke kapel te gebruiken. Op dit moerassige erf bevond zich sinds circa het jaar 1000 het kasteel (*castrum*) van de graven van Leuven. Als gevolg van de integratie van het eiland binnen de eerste stadsomwalling in 1156-1161, bouwden de hertogen een nieuwe burcht op de Keizersberg en werd het eiland voortaan Neerhof (*aula inferior* of *bassa curtis*) genoemd (4). Tegen het midden van de 13de eeuw was het hof naar een locatie buiten de stad verhuisd. De toenmalige hertog Hendrik III en zijn vrouw Aleidis van Bourgondië waren de dominicanen zeer genegen en in 1256 schonken zij hen de gehele *bassa curtis*, en twee jaar later nog een aanpalend erf. Dankzij bijkomende schenkingen door Arnoldus van Rotselaar in 1266 en Jan II in 1305 waren de dominicanen na een halve eeuw in het bezit van het volledige terrein tussen de Dijle en de Aa (5), waar ze een groot klooster met kerk uitbouwden.

In de 13de eeuw vestigden de bedelorden zich meestal in de periferie van de steden, net buiten de stadsomwalling en dicht bij een stadspoort (6). De

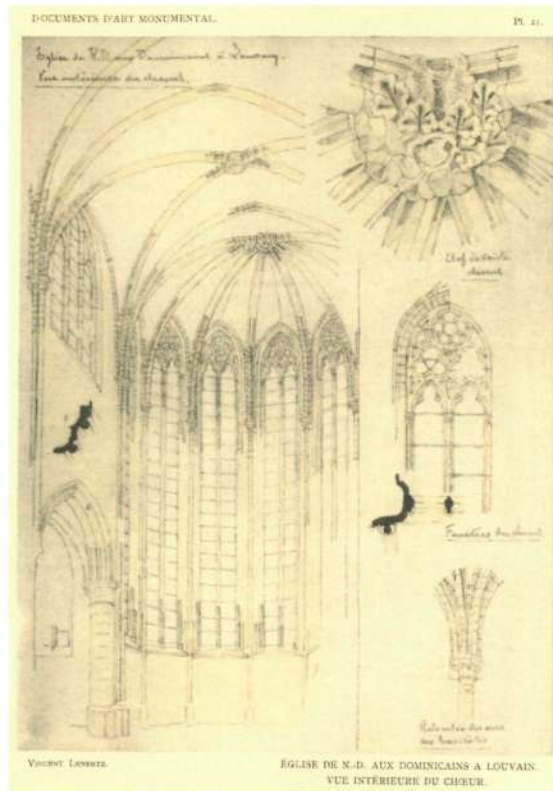
felle oppositie van de stedelijke parochies en kapittels tegen de vestiging van de nieuwe orden moet daarbij niet worden onderschat. Pas met de uitbreiding van de steden en de bouw van grotere stadsomwallingen in de late Middeleeuwen kwamen deze kloosters binnen de ruimere stadsomwallingen te liggen. Toch lukte het sommige bedelorden om zich van meet af aan binnen de omwalling te vestigen en er hun klooster uit te bouwen. In Leuven konden in de 13de eeuw zowel de dominicanen als de franciscanen en de augustijnen grote kloosters binnen de eerste stadsomwalling bouwen. De vorstelijke steun speelde hierbij uiteraard een rol, al blijkt uit vergelijking dat de schenking van Hendrik III aan de dominicanen toch niet zo buitensporig was. Het gebeurde ook elders dat landsheren die hun burcht in het stadscentrum verlieten, de site aan de dominicanen of franciscanen overlieten. Zo vestigden de dominicanen zich onder meer in de voormalige stedelijke burchten van de graaf van Holland in Haarlem, van de gravin van Vlaanderen in Ieper en van de koning van Frankrijk in Evreux; de franciscanen in burchten van de gravin van Henegouwen in Valenciennes, van de koning van Frankrijk in Laon en van de graaf van Champagne

► De predikherenkerk vanuit het noordwesten (foto Oswald Pauwels, 2005)

▲ De predikherenkerk (foto Oswald Pauwels, 2005) vanuit het noord-oosten

◀ Het koor van de predikherenkerk, tekening van Vincent Lenertz in zijn Documents d'art monumental du Moyen Age, 1903

in Troyes. Maar de combinatie van een dergelijke stichting met de bouw van een vorstelijke grafkerk zoals in Leuven lijkt wel uniek te zijn in Noordwest-Europa.

EEN GOTISCH SCHRIJN ALS HERTOGELIJKE GRAFKERK

Bij haar bouw, in het derde kwart van de 13de eeuw, was de gotische oostpartij van de predikherenkerk een in Leuven volstrekt onbekende uiting van nieuwe architectuur. De rijzige koorpartij met haar zevenzijdige apsis en hoge lancetvensters, alsook de eerste aansluitende traveeën van het schip, ondersteund met luchtbogen, wekten ongetwijfeld een enorme belangstelling en bewondering. Het prestige van de opdrachtgevers van dit 'moderne' gebouw, dat nadrukkelijk naar de *Sainte-Chapelle* in Parijs verwees, was aanzienlijk. Het algemene bouwvolume van vier traveeën en een zevenzijdige apsis, evenals de tweeledige opstand (twee verdiepingen in Parijs tegen een zij- en lichtbeuk in Leuven), refereren aan het emblematische gebouw van de Franse koninklijke gotiek en aan Lodewijk IX. Hertog Hendrik III, die net zijn residentie buiten de stad had verplaatst, slaagde erin om een

nieuwe dimensie te geven aan de historische vesting van zijn dynastie in de binnenstad. Door de schenking aan de dominicanen won de hertog de opkomende stedelijke religieuze orde voor zich. Door de oprichting van een grafkerk bevestigde hij de hertogelijke aanwezigheid in het klooster en wel voor de eeuwigheid. In dat perspectief is de verwijzing naar de *Sainte-Chapelle* niet louter architecturaal en stilistisch. De *Sainte-Chapelle* was immers de hofkapel van het koninklijk paleis op de *Île de la Cité* en bevatte zeer kostbare relieken, onder meer een fragment van de doornenkroon van Christus. Deze beroemde hofkapel werd overigens ook door dominicanen bediend.

Nog vóór de schenking van 1256 was men aan de bouw van het klooster en de kerk begonnen. Dat blijkt uit een aflatbrief van 1251 die door de dominicaanse kardinaallegaat Hugues de Saint-Cher werd uitgevaardigd om de bouw aan te moedigen. De formulering is vaag en typisch voor dit type document (7), maar toont toch aan dat de bouw al begonnen was of dat er tenminste ernstig over gedacht werd. Hendrik III overleed onverwachts op 28 februari 1261 en werd in de kerk die in opbouw was begraven. Vanaf dat ogenblik had het gebouw de status van grafkerk, hoogstwaar-

▲ De sluitsteen
in de koorapsis
(© THOC, 1997)

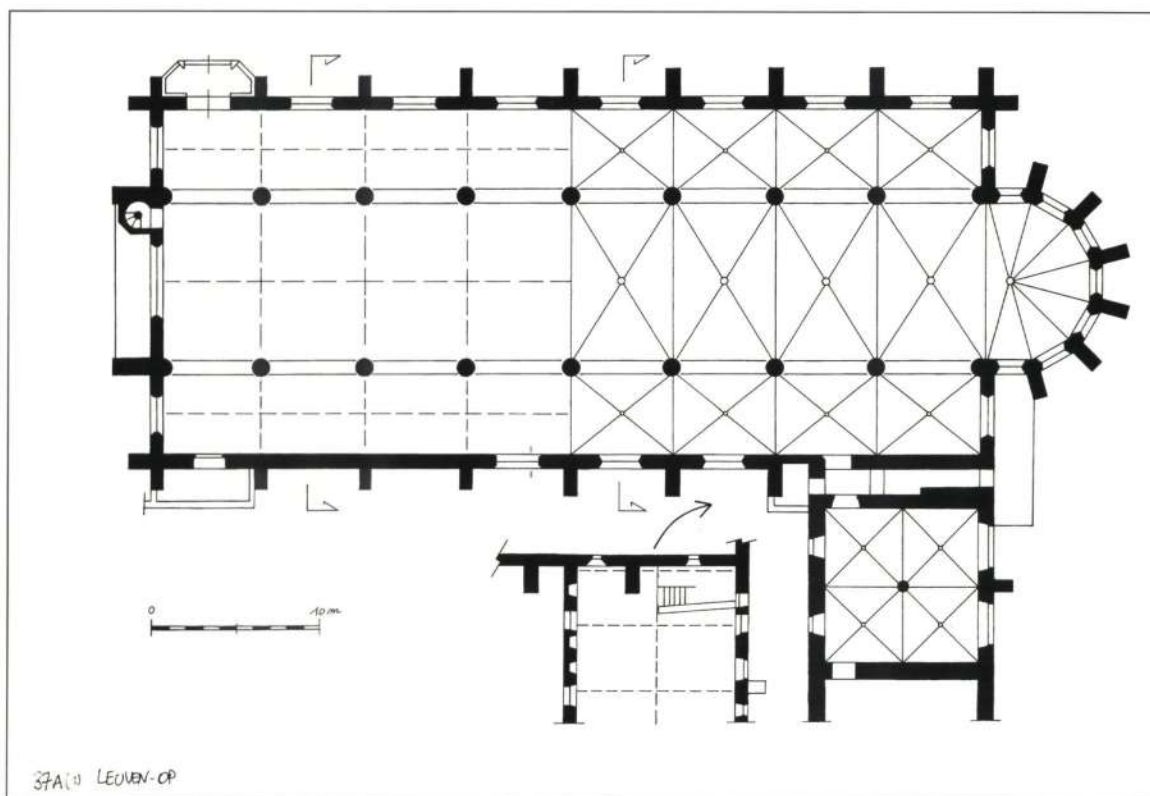
schijnlijk volgens de wil van de overledene. De rol van zijn weduwe, hertogin Aleidis, bij de bouw is zeker niet te onderschatten. Zij steunde de dominicanen en blijkt persoonlijke contacten met Thomas van Aquino te hebben gehad. Thomas droeg zijn werk *De regimine Iudeorum* [Over het bestuur van de Joden] op aan een vorstin die door sommigen geïdentificeerd wordt met Aleidis van Brabant, maar door anderen met Margaretha van Vlaanderen. Zij waren beiden weldoeners van de predikerherenorde (8). Aleidis stichtte in 1262 het dominicanessenklooster van Hertoginnendal in Oudergem bij Brussel en had een huis laten bouwen naast het Leuvense klooster in de noordoostelijke hoek van het eiland, waar ze zich vaak terugtrok om bij het graf van haar gemaal te vertoeven. Reeds in 1263 schonk zij dat huis aan de gemeenschap door een akte, die in de kerk in aanbouw werd ondertekend (9). Het staat dus buiten kijf dat Aleidis door schenkingen de bouw van het koor heeft bevorderd zodat het al in 1276, twee jaar na haar dood en begrafenissen in de kerk, kon worden ingewijd door Albertus Magnus, de prior van het dominicanenklooster van Keulen en hoofd van de Duitse provincie. De bouw had niet langer dan een kwarteeuw geduurd (circa 1251-1276), wat bewijst dat de beschikbare middelen aanzienlijk waren. De dendrochronologische analyse van de dakstructuur van het koor bevestigt deze datering: de twee reeksen gebruikte bomen werden respectievelijk in 1251-1261 en 1260-1265 geveld (10). Tegen 1265 was het koor dus onder dak en kon men aan de gewelven en aan de afwerking beginnen.

In de wetenschap dat de *Sainte-Chapelle* in Parijs gebouwd werd van 1241 tot 1248, dient beklemtoond dat de receptie van die koninklijke kapel zeer snel gebeurde in Leuven. Er werd al gewezen op de belangrijke invloed van dat uitzonderlijke gebouw op de architectuur van de dominicanen en franciscanen (11), evenals op de hofcultuur van vorsten en bisschoppen. Halfweg tussen Parijs en Keulen – waar toen respectievelijk de toonaangevende dominicanen niemand minder dan Thomas van Aquino en Albertus Magnus waren – stond Leuven onder invloed van beide steden, zowel op religieus als op architecturaal vlak. In 1248 was overigens ook de bouw van de gotische kathedraal in Keulen aangevat. Een ander overtuigend voorbeeld van een gelijkaardige dubbele invloed is aanwijsbaar in de kerken van de dominicanen en franciscanen in Maastricht (12).

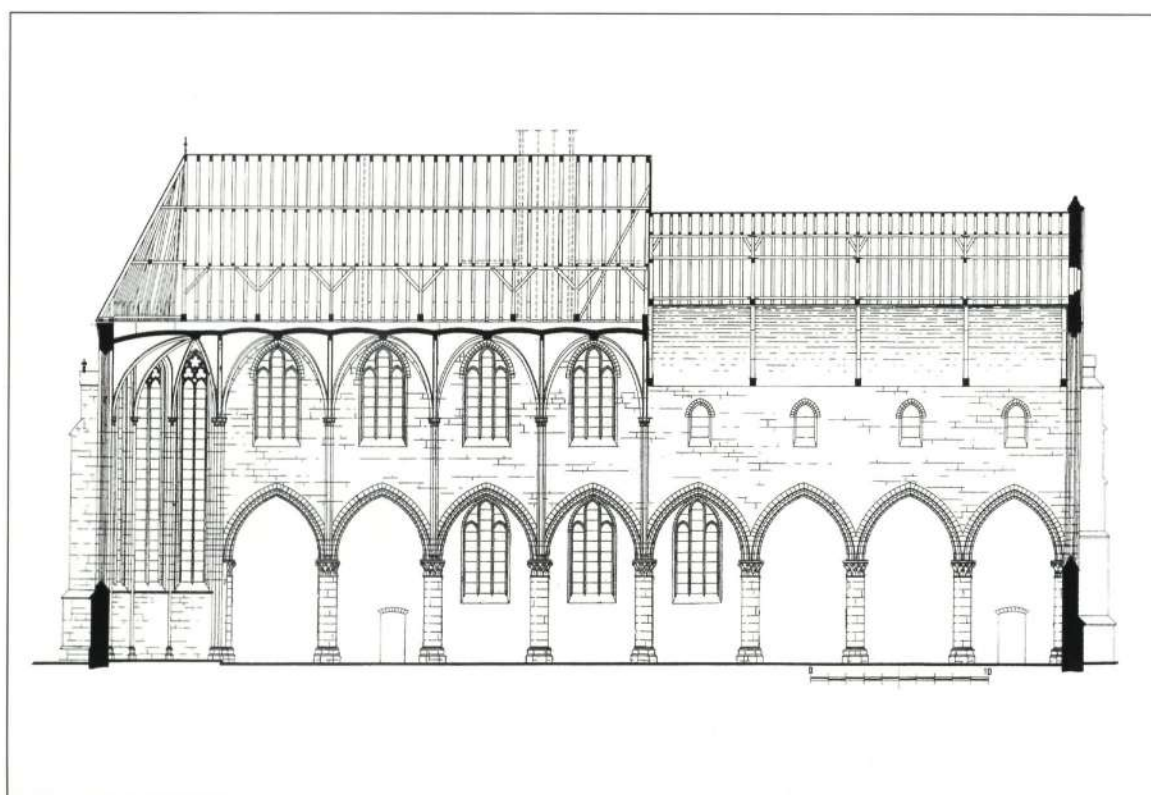
TWEE GROTE BOUWFASEN

Opvallend is, voor wie de Leuvense predikerkerk van buiten ziet, dat het gebouw uit twee verschillende delen bestaat. Enerzijds de rijzige koorpartij en de eerste traveeën van het schip, ondersteund door luchtbogen die behoren tot de gotiek van de tweede helft van de 13de eeuw. De overwelfde zevenzijdige apsis wordt geschraagd door stevige steunberen waartussen zich gevelhoge spitsboogvensters bevinden. De vier volgende traveeën hebben een basilicale opstand en worden verlicht door grote vensters. Zowel de kruisribgewelven die het schip en de zijbeuken overkluizen, als het luchtbogenstelsel zijn kenmerkend voor de gotische structuur. Het metselwerk is volledig in zandsteen met enkele speklagen in ijzerzandsteen.

Anderzijds zijn de vier westelijke traveeën van het schip lager en duidelijk naar een meer bescheiden concept dan het koor gebouwd. Na de dood van Aleidis kregen de Leuvense dominicanen immers minder aandacht van de nieuwe hertog. Jan I verplaatste zijn hof naar Brussel en verkoos de kerk van de minderbroeders in zijn nieuwe hoofdstad als grafkerk. Het is niet uitgesloten dat de schenking van Jan II in 1305 aan de Leuvense predikheren de aanzet gaf tot de voltooiing van het schip. Uit vergelijking met de in 1305 begonnen begijnhofkerk in Leuven, blijkt dat de bouw van het schip in de eerste helft van de 14de eeuw moet hebben plaatsgevonden (13). Het schip en de zijbeuken werden overkluisd met houten tongewelven waarvan de

Plattegrond van de predikherenkerk en de sacristie
(© THOC, 2001)

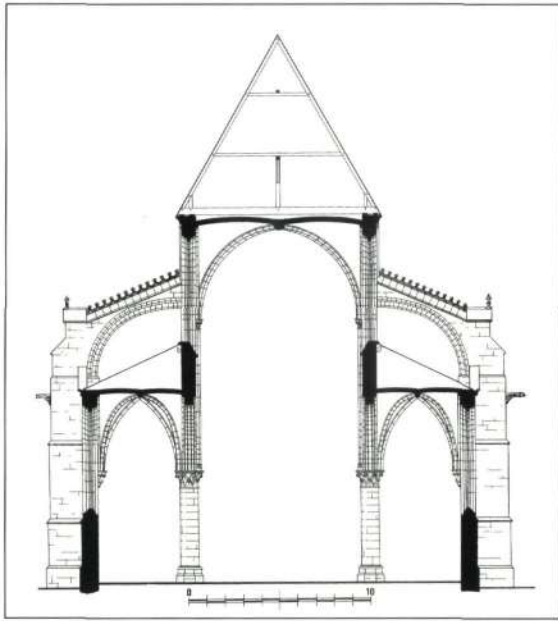

Langsdoorsnede van de predikherenkerk, reconstructie van de middeleeuwse toestand
(© THOC, 2004)

veel lichtere druk op de zijmuren geen luchtbogen vereisten en dunnere steunberen toelieten. Ook de houten kap is van mindere kwaliteit en het binnenselwerk maakt gebruik van baksteen.

De twee delen van de predikherenkerk bewijzen dat homogeniteit in architectuur niet altijd als norm geldt. Meestal werden de kerken van de bedelorden in twee hoofdbouwfasen opgetrokken: eerst het

◀ Overgang tussen de oostelijke en de westelijke kapconstructie en houten scheidingwand (foto Oswald Pauwels, 2001)

▲ Dwarsdoorsnede van het koor door R.M. Lemaire, 1942 (K.U. Leuven, Universiteitsarchief, Plannen Lemaire, 1275/23)

◀ Bouwnaad en materiaalgebruik duiden de overgang aan tussen de twee bouwfasen: muur van de middenbeuk boven de gewelven van de zuidelijke zijbeuk (foto Oswald Pauwels, 2001)

koor voor het koorgebed van de gemeenschap en later het schip voor de prediking, voor altaren van de broederschappen en voor begraafplaatsen van burgers. De binnenruimte van de kerk was ook fysiek in twee gescheiden door een doksaal of koorafsluiting. In de eerste tijd van de orde beperkten strikte normen de architectuur van de kerk- en kloostergebouwen. Zo mochten de muren van een kerk niet hoger zijn dan 30 voet. Vanaf de jaren 1240 werden de richtlijnen minder streng en schikten zij zich naar de heersende bouwpraktijk van de dominicanen die steeds maar grotere kerken bouwden (14). Ook werden de kerken van de eerste generatie vaak verbouwd of vervangen. Zo werd de beroemde tweebeukige jakobijnenkerk in Toulouse nog in de 13de eeuw verlengd, verhoogd en overweld. In Keulen bouwden de dominicanen na 1271 een nieuw rijzig koor dat tot de afbraak van het gebouw in 1804 een sterk contrast vormde met het lage Romaanse schip uit de jaren 1220. Enkele andere voorbeelden zijn de kerken van de dominicanen in Zürich, Straatsburg en Valenciennes en die van de franciscanen in Bazel, Regensburg en Valenciennes.

De eerste auteurs die over de Leuvense predikherenkerk schreven dachten dat het schip ouder was dan het koor, gewoon omdat het lager is,

kleinere ramen en geen kruisribgewelven heeft. De toonaangevende 19de-eeuwse architectuurhistoricus Augustin Schayes situeerde de bouw van het schip in de jaren 1230-1250 en dateerde het koor in de 15de eeuw (15). Dankzij latere historische studies kon het koor gedateerd worden in de tweede helft van de 13de eeuw (16) en werd het ook als een model van de klassieke gotiek beschouwd (17). De vroegste architectuurhistorische analyse van de predikherenkerk vormde een hoofdstuk in het doctoraat van Raymond M. Lemaire (18). Hij was ook de eerste die aandacht besteedde aan de kapconstructies van de kerk en er opmetingstekeningen van maakte (19). Lemaire's werk was een referentie voor de volgende generatie onderzoekers die meer aandacht besteedden aan architectuuronderdelen (20), alsook aan de 18de-eeuwse verbouwingen en het meubilair (21). Michel Rooryck wijdde onder zijn leiding een licentiaatverhandeling aan de kerk waaruit twee interessante artikels voortvloeiden (22).

RECENT ONDERZOEK

Het meest recente onderzoek focuste op de cultuurhistorische betekenis van het gebouw en plaatste de kerk in het perspectief van de tot voor kort

ongewaardeerde architectuur van de bedelorden in de Nederlanden (23). Een belangrijk bijkomend onderzoek werd gewijd aan de kapconstructie (24) die door het *Laboratoire de Dendrochronologie* van de universiteit van Luik gedateerd kon worden (25). De betekenis van de predikherenkerk als hertogelijke grafkerk ten slotte leidde tot een nieuwe studie over de hertogelijke kapel, het grafmonument met bijhorende muurschildering en de glasramen (26). Deze elementen van de 13de-eeuwse stoffering overleefden de 17de- en 18de-eeuwse aanpassingswerken niet.

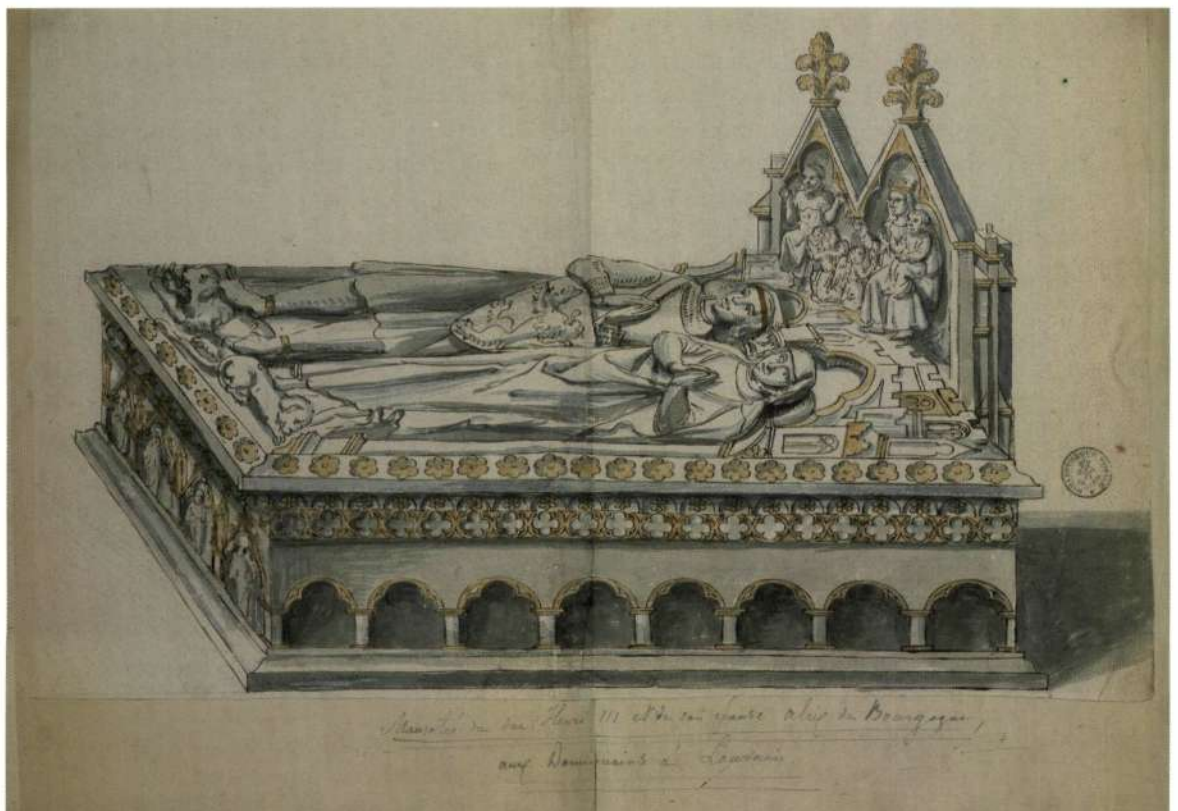
Het grafmonument van Hendrik III en Aleidis

Hendrik III stierf, zoals vermeld, op 28 februari 1261 en zijn echtgenote Aleidis van Bourgondië op 23 oktober 1273. Zij werd naast haar gemaal begraven in een verheven tombe, die werd opgetrokken in Doornikse steen (27). Het monument stond in het koor aan de noordzijde, naast de muur die de hertogelijke kapel begrenste. Het koor werd ingewijd in 1276. Daarom kan de oprichting van de graftombe in die omgeving gesitueerd worden. Meestal wordt aangenomen dat hertogin Aleidis opdrachtgeefster was, maar de datum van het ontwerp is niet bekend. Hertog Hendrik III heeft in

ieder geval zelf de predikherenkerk gekozen als zijn begraafplaats (28).

De graftombe waarvan slechts enkele fragmenten bewaard zijn, is bekend door beschrijvingen, tekeningen en gravures vanaf het begin van de 17de eeuw. Naast de vermelding bij Bernardus de Jonghe (29), is een prachtige ingekleurde tekening van het graf opgenomen in het wapenboek van de Brusselse schepen Charles de Rietwijck (1580-1656) (30). Vele andere auteurs hebben zich op de tekening in dat manuscript gebaseerd (31). Daarnaast leveren ook de Memorieën van Anthonio de Succa uit 1602 zeer interessante originele tekeningen en beschrijvingen (32). De Succa documenteert in de Leuvense predikherenkerk de ligbeelden van Hendrik en Aleidis (f 67v) en twee beeldjes uit de onderbouw (f 68). Die laatste stellen kinderen van het overleden paar voor: Jan I, latere hertog van Brabant († 1294) en Maria van Brabant († 1321), die zou huwen met Philippe III le Hardi, koning van Frankrijk. Ook de twee andere beeldjes aan het voeteinde stelden kinderen van het overleden paar voor, namelijk Hendrik († 1272) en Godfried van Brabant († 1302). Hun namen stonden op de epitaaf die de Succa zorgvuldig heeft overgeschreven (f 68v). De personages die in de arcaden op de lan-

► De hertogelijke graftombe van Hendrik III en Aleidis van Bourgondië. C. de Rietwijck, *Sigillographica Belgica* (begin 17de eeuw), f 67v-68. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hss 22483 (© KBR)

HENDRIK III (†1056) Keizer van het Duitse Rijk	Z 1			N 1	MANUEL COMMENUS (†1180) Keizer van het Byzantijnse Rijk
HENDRIK IV (†1106) Keizer van het Duitse Rijk	Z 2			N 2	WILLEM II (†1256) Graaf van Holland, Koning van Duitse Rijk
FREDERIK BARBAROSSA (†1190) Keizer van het Heilig Roomse Rijk	Z 3	A		B	
FILIPS (†1208) Hertog van Zwaben, Koning van het Duitse Rijk	Z 4	HENDRIK III (†1261) Hertog van Brabant		ALEIDIS van BOURGONDIË (†1273) Hertogin van Brabant	
KONRAD IV (†1254) Koning van Sicilië	Z 5			N 3	GODFRIED I (†1140) Hertog van Brabant
ALFONSO X (†1284) Koning van Castilië	Z 6			N 4	GODFRIED II (†1142) Hertog van Brabant
PREMYSL OTTOKAR II (†1278) Koning van Bohemen	Z 7			N 5	GODFRIED III (†1190) Hertog van Brabant
OTTO II (†1271) Graaf van Holland	Z 8			N 6	HENDRIK I (†1235) Hertog van Brabant
				N 7	HENDRIK II (†1248) Hertog van Brabant
				N 8	HENDRIK I de JONGE (†1308) Landgraaf van Hessen
		O 1	O 2	O 3	O 4
		HENDRIK van BRABANT (†1272) Augustijn	JAN I (†1294) Hertog van Brabant	GODFRIED van BRABANT (†1302) Heer van Vierzon	MARIA van BRABANT (†1321) Koningin van Frankrijk

◀ Schematische voorstelling van de voorgestelde figuren op de grafombe van Hendrik III en Aleidis van Bourgondië. Identificatie van de figuren naar het grafschrift in Anthonio de Succa (Tekening R. De Meerleer, naar A. McGee Morganstern)

ge zijden van de tombe stonden, worden in dat grafschrift eveneens bij naam genoemd. Hierdoor is de betekenis van het grafmonument als een genealogisch gedenkteken duidelijk (33). De bloedverwantschap langs moederszijde (de moeder van hertog Hendrik III) domineert de uitgebeelde personages aan de rechterhand van de liggende hertog, die

langs vaderszijde (de vader van hertog Hendrik III) aan zijn linkerhand. Het dynastieke programma wordt verduidelijkt op de bijgevoegde schematische voorstelling. Dat er uitsluitend mannelijke figuren rond de grafombe voorgesteld waren, was in die tijd gewoon. Aleidis van Bourgondië speelde nochtans een belangrijke rol in het culturele leven van

het hof (34) en na de dood van haar echtgenoot regeerde zij het hertogdom tijdens de minderjarigheid van haar kinderen. Toch wordt zij op het monument enkel voorgesteld als echtgenote van de hertog en als moeder van de vier kinderen. Haar voorouders zijn afwezig in de beeldhouwde portrettengalerij.

Het monument heeft duidelijk een dynastieke en politieke betekenis. De voorgestelde personen moeten enerzijds de regering van het Brabantse geslacht in het hertogdom wettigen en anderzijds verantwoordt de iconografie ook de opvolging door de nog jonge erfgenamen in de toekomst.

De tombe stond in het koor, goed zichtbaar voor de dominicanen die de herinnering aan hun stichters en weldoeners in hun dagelijkse gebeden zouden bewaren, tot op de dag van het Laatste Oordeel. Het spreekt vanzelf dat deze begraafplaats ook een buitengewoon prestige aan de kerk en aan de kloostergemeenschap verleende.

Het is relevant vast te stellen dat grafmonumenten van het Franse koningshuis model stonden voor het graf van Hendrik III en Aleidis (35) en dit terwijl

zij voor de architectuur van het koor in de predikerkerk ook de *Sainte-Chapelle* van Lodewijk IX als voorbeeld namen. Zij spiegelde zich dus aan het Franse koningshuis. Dat was een bewuste keuze die wellicht al lang voor hun dood werd gemaakt. Beide families hebben zoals reeds vermeld werd intense familiebanden gesmeed. Maria van Brabant huwde de Franse koning Filips III (le Hardi) terwijl de dochter van koning Lodewijk IX de vrouw werd van hertog Jan I van Brabant. Twee kinderen van het hertogelijke paar waren dus letterlijk thuis aan het Franse hof. Dat hiermee een intense culturele uitwisseling gepaard ging laat geen twijfel.

Een schildering op de wand

Zoals het grafmonument bekend is door beschrijvingen, tekeningen en gravures uit de 17de eeuw, zo ook de schildering die zich eertijds op de wand, boven de graftombe bevond. Zowel de Rietwyck (f 64v-65 en f 69) als de Succa (f 67v) geven hiervan tekeningen. Bij de Jonghe en Butkens wordt de schildering enkel in de tekst vermeld (36).

In het midden troont de Moeder Gods. Zij wordt geïdentificeerd als de patroonheilige van het kerk-

▼ De muurschildering boven de hertogelijke graftombe. C. de Rietwyck, f 64v-65, Brussel, (© KBR)

Sigillographica Belgica (begin 17de eeuw), Hss 22483

Koninklijke Bibliotheek, Hss 22483 (© KBR)

Hic subter iacet dñs henricus hui' nomis tertii illustreis dux lotringie et brabantie sexti hui' claustris founder ac toti fundi dator qui obat año dñi m c lxx vltima die februarii

Santa maria patrona hui' ecclesie

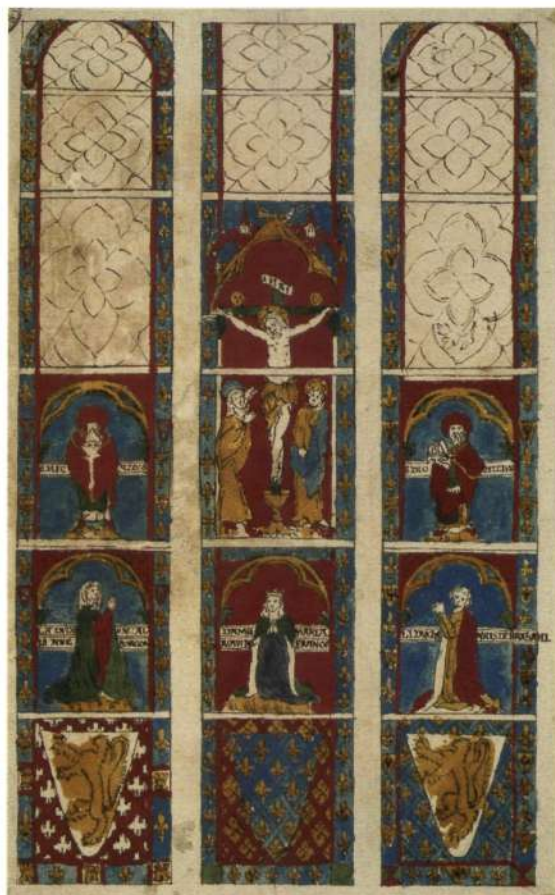
Hic iacet dñia aleidis de burgundia ducilla eius vxor ist' claustris et claustris de coudenberghe sua fundatrix nec non ordinaris toti' predicatoru' benigna amatrix que obat año dñi m cc lxxij die octo.

gebouw en is natuurlijk ook de belangrijkste voor-spreekster van de overledenen bij God de Vader. De rode achtergrond is bezaaid met de wapenschilden van Brabant en van Bourgondië.

Op de linkerzijde van de schildering knielt hertog Hendrik III. Als stichter van de Leuvense predikerkerk schenkt hij een model van het gebouw aan Maria. Dat gebeurt met de hulp van de heilige Dominicus, die is afgebeeld met zijn attribuut een staf. Achter de hertog staat een tweede heilige dominicaan als schutspatroon. Vermoedelijk is dit de zalige Heinrich Seuse (Suso) van het dominicaanenklooster in Konstanz (Zwitserland) (37). Hij staat bekend als mystieker en zijn geschriften werden gelezen en waren aanwezig in dominicaanmilieus (38). Onder Hendrik III is op de muurschildering een opschrift aangebracht dat hem identificeert als hertog van Lotharingen en van Brabant en als stichter van het klooster.

Rechts op de schildering knielt hertogin Aleidis van Bourgondië. Zij is voorgesteld in een zeer rijke kledij. Ook zij schenkt een kerkmodel aan Maria. Zij was namelijk, zoals reeds vermeld, de stichteres van het eerste dominicanessenklooster in de Nederlanden, Hertoginnendal in Oudergem (1262). Als bemiddelaar tussen Aleidis en Maria treedt de heilige Petrus van Verona naar voren. Hij is een bekende martelaar van de dominicanenorde en herkenbaar aan het zwaard waarmee hij werd onthoofd (39). Achter de hertogin staat een schutspatroon, die waarschijnlijk te identificeren is als de heilige keizerin Adelheid (Aleidis) van Bourgondië († 999), dochter van Rudolf II van Bourgondië, echtgenote van Lotharius II, koning van Italië en in een tweede huwelijk van keizer Otto de Grote. Op het einde van haar leven trok zij zich terug in de Elzas, in Selz bij Straatsburg, waar zij een benedictijnenklooster stichtte (40). Onder hertogin Aleidis is ook een opschrift aangebracht dat haar identificeert als hertogin, als echtgenote en als stichteres van de kloosters in Leuven en Oudergem.

Op basis van de weergegeven dieptewerking, vooral in de troon van de Moeder Gods, en op basis van de kostuumhistorische details kan worden vastgesteld dat de schildering uit de late 14de eeuw dateert en meer bepaald ca. 1370-1380. De schildering werd dus ruim honderd jaar na de dood van de hertogen boven hun graf aangebracht (of vernieuwd?). Zij geeft de figuren weer in een modieuze, eigentijdse kledij van het einde van de 14de eeuw en grijpt niet terug naar de 13de-eeuwse kleding die het paar draagt op de graftombe.

▲ Het glasraam van Maria van Brabant, koningin van Frankrijk. C. de Rietwijck, Sigillographica Belgica (begin 17de eeuw), f 75. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hss 22483 (© KBR)

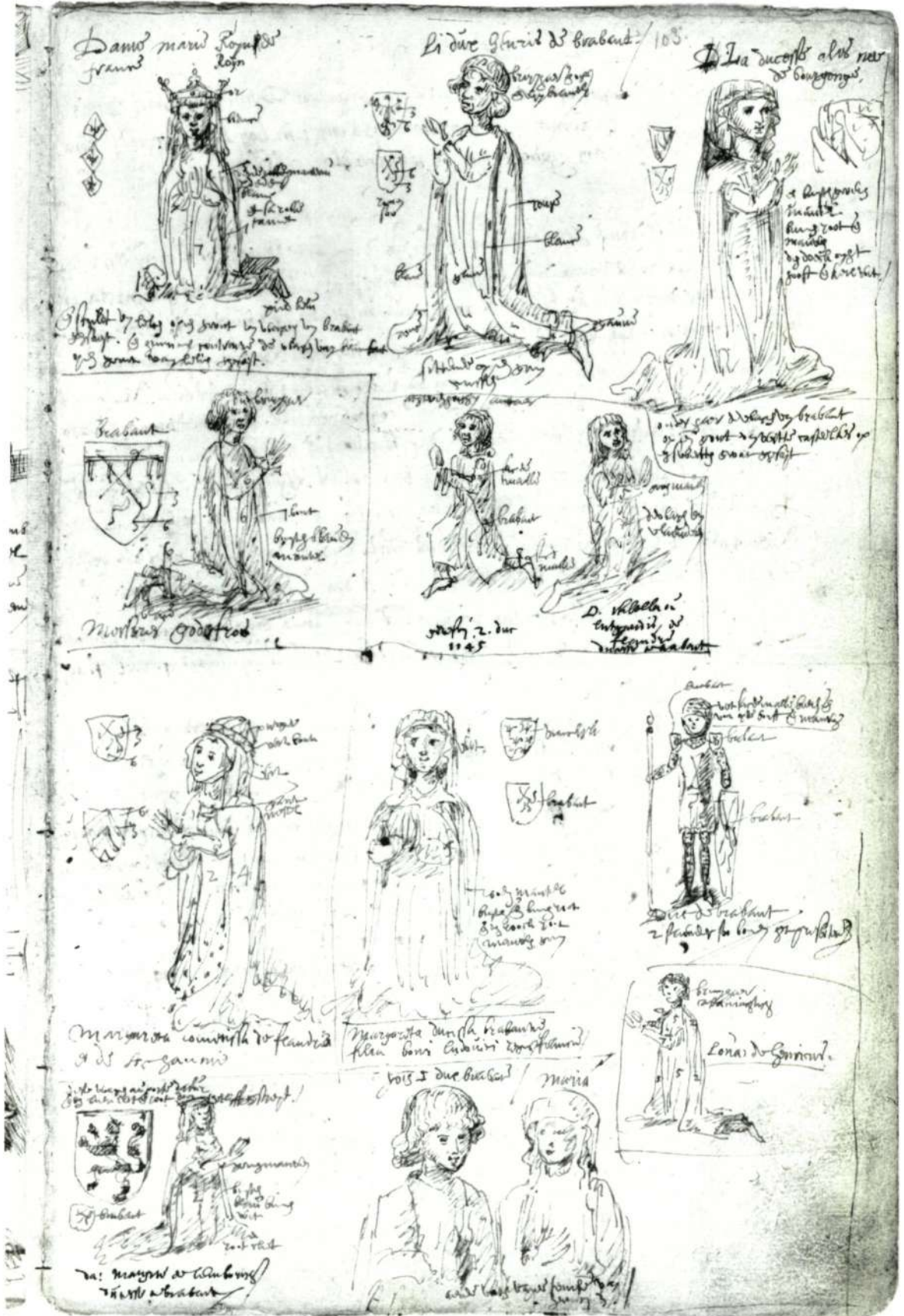
De muurschildering verwijst zowel naar de begraafplaats van de hertogen als naar de stichting van kerk en klooster. Door de teksten en door het beeld is het duidelijk dat de Brabantse hertogen hier herinnerd werden als deugdzaame stichters van het klooster en als weldoeners van de Leuvense predikerkerk.

Gebrandschilderde ramen uit de 13de eeuw

Het belang en het effect van gebrandschilderde ramen in de ruimte, ten tijde van de bouw van de kerk, kan niet genoeg benadrukt worden. De decoratie op de wanden moet in de 13de eeuw bestaan hebben uit een architecturale polychromie met voegenschilderingen. De kleuren en de beeldvoorstellingen van de glasramen waren daarom absolute blikvangers.

Het schenken van gebrandschilderd glas was in de 13de eeuw een koninklijke traditie. Daarvan getuig-

Op het bovenste register zijn van links naar rechts afgebeeld: Maria, koningin van Frankrijk, met haar ouders Hendrik III en Aleidis van Bourgondië. Daaronder andere gebrandschilderde figuren met op het derde register in het midden en frontaal Margaretha van Frankrijk. Onderaan in het midden de twee kinderen op het voeteinde van het grafmonument. Antonio de Succa, *Memorieën* (1602), f 68. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hss 1862 (© KBR)

den ook de ramen in de hertogelijke kapel van de Leuvense predikherenkerk.

In het raam van de oostelijke muur bevond zich oorspronkelijk een figuratief glasraam. De manuscripten van Charles de Rietwyck (f 71v-72, f 75) en van Anthonio de Succa (f 68) bieden hierover opnieuw zeer interessant iconografisch materiaal (41). Het raam is verdeeld in drie lancetten. Bovenaan bevinden zich grisaillepanelen. Centraal is een Kruisiging afgebeeld met links Maria en rechts de heilige Johannes. Onder driepasbogen zijn verschillende figuren afgebeeld. Het paneel links van de Kruisiging stelt de heilige Dionysius voor, patroonheilige van het Franse koningshuis. Hij werd als martelaar onthoofd en draagt zijn hoofd zoals gebruikelijk voor de borst in de hand. Rechts van het kruis staat de heilige Nicolaas, patroonheilige van Lotharingen, voorgesteld als bisschop met zijn mijter in de hand. Op de tekening van de Rietwijck zijn de namen van die twee heiligen omgewisseld.

In het register daaronder is in het midden Maria van Brabant (1254-1321) voorgesteld, geknield, frontaal en met gevouwen handen. Naast haar knielen haar ouders, links hertogin Aleidis en rechts hertog Hendrik III. Op het onderste register is centraal het wapenschild van Frankrijk uitgebeeld, links en rechts geflankeerd door het wapen van de hertogen van Brabant. Het raam moet ontstaan zijn tussen 1274 -het jaar van haar huwelijk met koning Filips III- en 1285, het jaar van Filips dood. De opdrachtgeefster wordt op het glasraam immers als koningin van Frankrijk geïdentificeerd. Die indicatie voor de datering stemt overeen met de kledij die gedragen wordt en met de opvatting van het glasraam zelf.

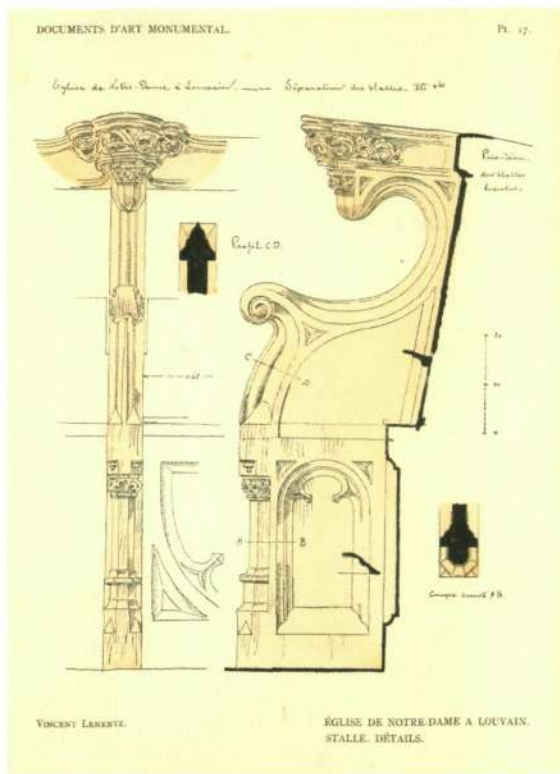
In de hertogelijke kapel bevond zich in de 13de eeuw nog een tweede gebrandschilderd raam, dat later naar het koor werd verplaatst. Anthonio de Succa tekende in 1602 (f 68) verschillende adellijke portretten onder de vermelding "achter den hooghen autær". Het zijn Godfried van Brabant († 1302), hertog Godfried II († 1142), zijn echtgenote Lutgardis († na 1162), Margareta van Constantinopel († 1280), gravin van Vlaanderen en van Henegouwen, Margaretha van Limburg († 1172), eerste echtgenote van Godfried III, en Hendrik van Leuven († 1285), heer van Gaasbeek en zoon van Godfried van Leuven of Hendrik, landgraaf van Hesse, halfbroer van Hendrik III. Ten slotte, de enige uit deze reeks die frontaal wordt afgebeeld is Margaretha van Frankrijk, dochter van Lodewijk

IX en korte tijd de echtgenote van hertog Jan I. Het paar huwde in 1270 doch Margaretha stierf in november 1271 in het kraambed. Jan I was de eerste opvolger van zijn vader Hendrik III die tijdens zijn minderjarigheid werd vervangen door zijn moeder hertogin Aleidis (1261-1267). Omdat Margaretha van Frankrijk de enige frontaal voorgestelde figuur is, kan haar een bijzondere rol worden toegekend. Naar analogie met het raam van Maria van Brabant, die ook frontaal was voorgesteld, mag misschien verondersteld worden dat ook de Franse koningsdochter opdrachtgeefster van een raam was. Te oordelen naar de kledij van de personages bij de Succa, dateert het raam in ieder geval nog uit de 13de eeuw.

HET LEUVENSE KLOOSTER WORDT *STUDIUM GENERALE*

De tweede helft van de 14de eeuw was voor Europa een tijd van diepe crisis: pestepidemieën, oorlogen en schisma binnen de Kerk. Zoals de andere kloosterorden hadden ook de predikheren te lijden onder dit algemene klimaat. Er was nood aan een interne hervorming, die zou teruggrijpen naar de oorspronkelijke geest en waarden van de orde, namelijk contemplatie, studie, armoede en apostolaat. Deze hervorming begon in de Nederlanden met de steun van de Bourgondische hertogen, en leidde in 1465 tot de stichting van een zelfstandige congregatie van hervormde kloosters, de *Congregatio Hollandiae* (42). In deze context werden nieuwe kloosters opgericht, onder meer in de hertogelijke hoofdstad Brussel (43). Het Leuvense klooster zou pas in 1494 bij de hervorming aansluiten. In 1515 werd een nieuwe provincie gesticht, de Nederduitse provincie (*Provincia Germania Inferioris*). Zij stemde overeen met het grondgebied van de Nederlanden. Al in 1524 werd in het Leuvense klooster een provinciaal kapittel gehouden (44).

Zoals hoger vermeld was er sinds de 13de eeuw een *studium* aan het klooster verbonden, dat bestond uit een filosofie- en een theologieklas. Toen er in 1431 aan de Leuvense universiteit (gesticht in 1425) een faculteit theologie geopend werd, ontwikkelden zich onmiddellijk banden met de dominicanen, franciscanen en augustijnen, later met de karmelieten. In 1447 werden de eerste drie kloosters in de universiteit geïncorporeerd, naar het model van Parijs en Keulen. Elk klooster bewaarde zijn eigen *studium*, maar de dominicanenstudenten waren aan de universiteit ingeschreven. In 1447

▲ Het koorgestoelte van de predikherenkerk, tekening van Vincent Lenertz in zijn *Documents d'art monumental*, 1903

waren het er 37. Ze kregen dezelfde rechten als de andere studenten, moesten bepaalde lessen aan de faculteit volgen en droegen bij tot de uitzonderlijke behoeften van de universiteit. Het *studium generale*

van de dominicanen reikte eigen diploma's uit. Aan de filosofieklas doceerden twee professoren, de *lectores*. De theologieklas had oorspronkelijk ook twee professoren, de *regentes*, waarbij later een derde kwam, de *magister studii* (45). Naast deze docenten die binnen de muren van het klooster (*intra parietes domesticos*) les gaven, zetelde altijd een dominicaan in het bestuurscollege van de faculteit godgeleerdheid (*regens strictae facultatis*). De banden tussen de dominicanen en de universiteit waren zo nauw dat het tot 1635 de traditie was om de verkiezing van de rector van de universiteit en andere belangrijke vergaderingen in het predikherenklooster te houden (46). De dynamiek van het *studium* trok ook leken aan en zo ontstonden de eerste broederschappen in de jaren 1470 (47).

De hervorming van het klooster en de ontwikkeling van het *studium generale* hebben zeker gevolgen gehad op het gebouwenpatrimonium, maar daarvan is weinig geweten. Aan de vorm van de tracing van het grote, nu deels dichtgemetselde, westvenster van de predikherenkerk is af te leiden dat dit in de 15de eeuw werd geplaatst. De lichtinval in het westschip en de ruimte voor prediking werden daardoor totaal veranderd.

In het begin van de 16de eeuw vroegen de dominicanen en de augustijnen aan de universiteit een bijdrage voor hun bouwonkosten, zich beroepend op het feit dat de universiteit regelmatig zalen van hun kloosters in gebruik nam (48). Verder beschik-

► Het koorgestoelte van ca. 1530 werd in de 18de eeuw verbouwd. Toestand 1991, vóór het demonteren (foto AROHM, 1991)

ken we niet over informatie met betrekking tot de laatmiddeleeuwse inrichting van de kerk, noch over de grafzerken van leken die in de kerk begraven waren.

Onder prior Godfried Styroye vervaardigde de lekenbroeder Godfried Van der Loy rond 1530 een nieuw eikenhouten koorgestoelte, waarvan dertig zetels met figuratieve zittertjes nog bewaard zijn. In tegenstelling tot de laatmiddeleeuwse gewoonte om hierop drollige, satirische of moraliserende tafereel uit te beelden, zijn ze in de geest van de Renaissance integraal gehistorieerd met scènes uit het Oude Testament. De levendige, gedetailleerde en verhalende voorstellingen zijn rechtstreeks ontleend aan eigentijdse grafiek in onder meer bijbeluitgaven en andere gedrukte werken als de *Weltchronik* van Hartmann Schedel. Dergelijke boeken waren aanwezig in dominicanenbibliotheken (49). Het koorgestoelte dat speciaal voor de kerk gemaakt werd heeft voor het monument een bijzondere betekenis.

Toen de ideeën van Luther, Erasmus en Kalvijn in het tweede decennium van de 16de eeuw in de Lage Landen ingang vonden, stonden de dominicanen op de bres om het protestantisme te bestrijden door predikaties en geschriften. Ze speelden een belangrijke rol tijdens het concilie van Trente, de basis van de Contrareformatie. Het thomisme, de leer van Thomas van Aquino, was trouwens de officiële basis voor het theologieonderwijs in de *studia* van de orde en in de katholieke universiteiten. Een groot aantal dominicanen zou aan de universiteit van Leuven, die het thomisme verdedigde, doceren. Op de 286 studenten die tussen de stichting van de faculteit en 1796 als doctor in de godgeleerdheid in Leuven promoveerden, waren er niet minder dan 77 dominicanen (50). In Leuven waren twee kleinere kloosters en colleges van dominicanen aanwezig, namelijk die van de Ierse en Engelse dominicanen, respectievelijk gesticht in 1621 en 1694, evenals een klooster van dominicanessen van 1654. In de 17de eeuw ontstonden nog negen andere dominicanenkloosters in de Nederduitse provincie, namelijk in Mechelen, Lier, Tongeren, Bergen, 's-Gravenbrakel, Vilvoorde, Namen, Revin en Zitaart (51).

De beeldenstorm van de jaren 1560 zou weinig schade toegebracht hebben aan het Leuvense predikherenklooster. Toch werden als gevolg van de Contrareformatie in het begin van de 17de eeuw vernieuwingswerken aangevat. Het meest opval-

lend was het nieuwe hoogaltaar met een grote triptiek die de Passie van Christus voorstelde. Dit in 1614-1615 door Otto Venius geschilderde drieluik bevindt zich thans in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Brussel (52). Vanaf 1637 werd op de plaats van de hertogelijke kapel in de noordelijke zijbeuk een kapel ingericht ter ere van de Rozenkrans, een door de dominicanen bevorderde mariale verering. Bij die gelegenheid werd het huidige Onze-Lieve-Vrouwealtaar geplaatst en het oorspronkelijke glasraam werd uit de oostelijke muur van de kapel en uit de kerk verwijderd. Ook in de zuidelijke zijbeuk werd een ander altaar geplaatst dat, zoals verwacht kan worden in een *studium generale*, aan Thomas van Aquino was toegewijd. Dat leidde tot het dichtmetselen van de oostelijke vensters van beide zijbeuken. Aan beide kapellen waren lekengenootschappen verbonden. In 1639 sloot Jan Van Weert een contract af voor een nieuw kerkorgel (53).

HOE MEN "DE OUDE AFSCHUWELIJKE KERK HEEL HEEFT VERANDERD IN LUYSTER"

De tweede helft van de 17de eeuw en de 18de eeuw waren moeilijkere tijden voor de predikherenorde, die geconfronteerd werd met het Jansenisme en met de concurrentie van de jezuiten en de orato-

◀ Interieur van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw ter predikheren. De kerk staat plechtig in de rouw voor een eerste-klasseruitvaart, circa 1940 (© KIK-IRPA)

► Het 18de-eeuwse hoofdaltaar, toestand 1956. De illusionistische schilderijen achter de monumentale figuren verdwenen tijdens de restauratiewerken vanaf 1961 (© KIK-IRPA)

rianen. Bovendien hadden de Leuvense predikheren regelmatig te lijden van overstromingen van de Dijle, zelfs in die mate dat de historicus Bernardus de Jonghe, die het klooster in 1715 bezocht, er een hoofdstuk in zijn boek aan wijdde (54). Tijdens de Frans-Oostenrijkse oorlog in 1745 en 1748, werd het klooster twee keer opgeëist door het Franse leger die het, zoals andere kloosters en universiteitsgebouwen, als militair hospitaal en opslagplaats gebruikte (55).

Onder het prioraat van Hendrik Van de Putte onderging de kerk een ware metamorfose. Reeds in 1733 had men met stenen gewelven de vier westelijke traveeën van de zijbeuken overkluisd, en werden daardoor de ziende kappen aan het oog onttrokken. Tussen 1762 en 1764 werd het kerkinterieur aan de smaak van de tijd aangepast naar ontwerp van architect Nicolaas Corthout (56). Het blijkt heel duidelijk dat hij opdracht kreeg om het zichtbare verschil tussen de twee bouwfasen van de kerk weg te werken en de ruimte één te maken. Bij die gelegenheid werd ook de muur met de schildering die herinnerde aan de Brabantse hertogen, tussen de voormalige hertogelijke kapel en het koor, afgebroken. Net als een toneeldecor, werd het interieur volledig opgesmukt met stucwerk in rococo-stijl, dat zich toch moest aanpassen aan de bestaande gotische krachtlijnen van de structuur. Het resultaat is als het ware eclectisch: de in traveeën ingedeelde gotische opstand werd door een horizontale doorlopende kroonlijst onderbroken. Onder deze witte kroonlijst, tussen de scheibogen en de lichtbeuk, werden zestien busten van dominicanenheiligen in stucwerk aangebracht (57). Om het interieur te homogeniseren werden tal van gotische elementen verwijderd. De kapitelen werden weggehakt en er werden nieuwe Toscaanse kapitelen uit gips boven geplaatst; de basementen van de zuilen verdwenen bij de vloerverhoging en werden vervangen door nieuwe basementen zonder profilering; het maaswerk en de kleurrijke glasramen moesten plaats ruimen voor ongekleurd glas. Anderzijds werden gotische elementen, die alleen aanwezig waren in de oostelijke traveeën, in het westschip nagebootst om meer eenheid aan de middebeuk te geven. Zo werd tegen het tongewelf een

► Gezicht op de noordelijke zijbeuk met preekstoel, lambrisering met ingewerkte biechtstoelen en schilderijen uit de 18de eeuw, vóór de jongste restauratie van de kerk (foto AROHM, 1991)

◀ Het koor met barokke zijaltaren en het koorgestoelte, vóór de jongste restauratie van de kerk (foto Oswald Pauwels, 1991)

schijngewelf in pleister aangebracht, dat dezelfde vormen vertoont als het stenen kruisribgewelf van de 13de-eeuwse traveeën. Deze nepribben uit gips komen neer op halfzuiltjes die, door de kroonlijst heen, tot op de kapitelen doorlopen. In 1767 werd de ingang van de kerk van de vierde naar de eerste noordelijke travee verplaatst en werd een classicistisch rondboogportaal opgericht.

De kerk werd in de loop van de 18de eeuw ingericht met nieuw meubilair bestaande uit het theatrale hoogaltaar met de beelden van de gekruisigde Christus, twee cherubijnen, Aaron en Melchisedech; barokke zijaltaren op de scheiding van hoogkoor en schip waar vroeger een doksaal moet gestaan hebben; een preekstoel; lambriseringen met ingewerkte biechtstoelen in de zijbeuken die ook een reeks schilderijen herbergen van Pieter Jozef Verhaghen (1760-1764) en Antoine Clevenbergh (1791), later nog aangevuld met werk van Frans Van Dorne (1826). Er werd nu ook een doksaal gebouwd voor het westraam van het schip en hierop werd een orgel geplaatst. Het is niet bekend of het om een nieuw orgel ging, dan wel om het (aange-

paste) Van Weert-orgel (58). Het bestaande meubilair werd verplaatst of aangepast. De triptiek van Otto Venius verhuisde van het voormalige hoogaltaar naar de zuidelijke zijbeuk; het koorgestoelte van broeder Godfried Van der Loy werd naar vorm en stijl ingrijpend aangepast om binnen het gerenoveerde koor te passen; de zerken die getuigden van vijf eeuwen begraven in de kerk, verdwenen onder de nieuwe marmeren vloer (59). Bij de plaatsing van het nieuwe hoofdaltaar werden de gebrandschilderde ramen met de adellijke portretten uit de 13de eeuw verwijderd. Zelfs het hertogelijke praalgraf werd afgebroken terwijl de nieuwe opdrachtgever, prior Van de Putte, in 1767 in het koor begraven werd. De epitafen van de stichters Hendrik III en Aleidis, en van Hendrik Van de Putte, de *zelosus ecclesiae restaurator* (sic), stonden voortaan tegenover elkaar opgesteld, aan weerszijden van het hoogaltaar.

Tijdgenoten schreven lovend over prior Van de Putte *“die de oude afschuwelyke kerk heel heeft veranderd in luyster, gelyk sy hedendaegs voor een der schoonste van Loven pronkt; of men mag waarlijk*

zeggen dat hij van de lelijkste kerke onser stad eene der schoonste gemaekt heeft" (60). Anderzijds gingen er kritische stemmen op over de afbraak van het herzogelijke praalgraf.

Gelijkaardige radicale herinrichtingwerken hadden in de 18de eeuw in vele middeleeuwse kerken plaats. Ze werden echter vaak, in de 19de en soms nog laat in de 20ste eeuw, op hun beurt verwijderd door de restaurateurs die de middeleeuwse monumenten in hun oorspronkelijke luister wilden herstellen (61). In dat opzicht heeft het interieur van de Leuvense predikherenkerk een bijzondere waarde (62).

In tegenstelling tot het gebouwenbestand van het predikherenklooster, ging het met het *studium generale*, net zoals met de universiteit en de orde van de heilige Dominicus, tijdens de laatste decennia van de 18de eeuw steeds slechter. De herhaalde pogingen van keizer Jozef II om de katholieke universiteit te hervormen en aan het centrale gezag te onderwerpen, leidden tot diepe interne tegenstellingen. Na een respijt tijdens de Brabantse omwenteling in 1790, verslechterde de toestand onder het Frans revolutionaire regime. Op 25 oktober 1797 werd de universiteit afgeschaft. De opheffing van het predikherenklooster was toen al elf maanden een feit als gevolg van het afschaffingsdecreet van alle kloosterorden. Op dat tijdstip was de Leuvense dominicanengemeenschap al geslonken tot zestien paters en dertien lekenbroeders. Vanaf 1794 werden de kloostergebouwen als kazerne gebruikt.

DE LOTGEVALLEN VAN EEN VOORMALIGE KLOOSTERKERK

Door de aanwezigheid van de universiteit, telde Leuven nog meer kloosters en religieuze instellingen dan de andere steden in de Zuidelijke Nederlanden. Hun gebouwenpatrimonium en inboedel werden geveild na de afschaffing van de kloosterorden. Bijna alle kloosterkerken werden gesloopt omdat ze nutteloos waren geworden en hun bouwmaterialen een handelswaarde hadden. Zo verdwenen onder meer de roemrijke kloosters van de Leuvense minderbroeders en augustijnen. De abdijkerk van Sint-Geertrui en de Sint-Michielskerk van de iets vroeger opgeheven jezuïeten werden niet bedreigd, omdat zij op dat ogenblik al parochiekerken waren. De predikherenkerk kon op de valreep gered worden door de dominicanen zelf, met behulp van bereidwillige Leuvenaars (63).

Geen vier maanden na het verdrijven van de kloostergemeenschap, werd de inboedel van het klooster en de kerk op 15 maart 1797 openbaar verkocht. Buren slaagden erin om een groot deel van het kerkmeubilair te kopen met de bedoeling het zo snel mogelijk terug te geven. Zo ontsnapten de altaren, preekstoel, schilderijen, biechtstoelen en koorgestoelte aan afbraak en verspreiding. De kloostergebouwen en de kerk deden dienst als kazerne, tot ze op 8 september 1798 verkocht werden aan een Leuvense koperhandelaar, Charles Bastiné, en drie gezellen. De gebouwen werden grotendeels gesloopt en de terreinen verkaveld tot twee nieuwe straten (64). Na de verkoop van de marmeren kerkvloer en het lood van de daken, takelde de leegstaande kerk snel af. Op 27 mei 1799 slaagden de dominicanen erin, via een tussenpersoon, de kerk en de sacristie terug te kopen. Pas na het Concordaat werd de kerk terug ter beschikking van de eredienst gesteld en op 23 januari 1803 heropend. Wat de dominicanenkerk heeft gered is het feit dat ze een parochiekerk is geworden en als dusdanig voor de openbare eredienst door een kerkfabriek met behulp van de overheid kon onderhouden worden (65). Dank zij de steun van goed geplaatste mensen werd ze meteen de hoofdkerk van het tweede vrederecht van de binnenstad met als hulpkerken de Sint-Kwintens- en de Sint-Jacobskerk (66). De kerk werd plechtig als parochiekerk ingewijd op 6 juni 1803 en zes jaar later, op 5 juni 1809, stonden de dominicanen al hun rechten op het gebouw af ten voordele van de nieuwe kerkfabriek. Behalve het kerkgebouw en zijn inboedel, herinneren alleen enkele namen nog aan de dominicanen: de kerk Maria-Boodschap aan de heilige Dominicus, in de volksmond Onze-Lieve-Vrouw-ten-Predikheren, en de Predikherenstraat. In de context van het katholieke reveil en de herleving van de universiteit keerden de dominicanen terug naar Leuven, waar ze in 1856 een nieuw klooster stichtten met, vanaf 1859, een *studium generale*. Van het terugkrijgen van hun oude kerk was toen geen sprake (67).

De kerk van de nieuwe Onze-Lieve-Vrouwparochie moest dringend hersteld worden. Er werd een nieuwe vloer gelegd en de dichtgemaakte vensters in de zuidelijke zijbeuk werden opnieuw geopend. In de eerste travee van deze zijbeuk werd een doopkapel ingericht en het interieur werd opnieuw witgekalkt (68). Het orgel werd in 1832 door Theodore Smet samengesteld, met recuperatie van oudere onderdelen zoals het 18de-eeuwse rugpositief en wellicht ook de hoofdkast. Opgravingen in het koor in 1835

▲ De verminkte grafplaat rechtop gesteld tegen de westelijke muur van de Leuvense predikherenkerk (foto K. Vandevorst, 2004)

▲ Het beeldhouwde hoofd van Aleidis van Bourgondië, afkomstig van de grafombe, nu bewaard in het Stedelijk Museum Vanderkelen-Mertens te Leuven (foto K. Vandevorst, 2004)

brachten de hertogelijke grafkelder terug aan het licht en de zwaar beschadigde deksteen werd rechtop gesteld tegen de westelijke muur onder de orgeltribune (69). Het beeldhouwde hoofd van Aleidis echter, wordt bewaard in het Stedelijk Museum Vanderkelen-Mertens te Leuven (70).

Vanaf dan tot 1940 kende het gebouw het probleemloze leven van een stedelijke parochiekerk (71). In de 19de eeuw was op het voormalige 's-Hertogeneiland een burgerwijk ontstaan, die dank zij de nieuwe brug op de Dijle rechtstreeks met de verbouwde Minderbroedersstraat en de chique botanische tuin was verbonden. In tegenstelling tot andere wijken in Leuven, ondervond de Onze-Lieve-Vrouwparochie geen schade van de Eerste Wereldoorlog. Bij Koninklijk Besluit van 1 februari 1937, maakte de kerk deel uit van de eerste reeks beschermde monumenten in Leuven, samen met het stadhuis en de Sint-Gertrudiskerk. De kerk en haar onmiddellijke omgeving werden bij Besluit van de Regent van 15 juli 1948 als landschap beschermd.

De voormalige predikherenkerk onderging ernstige schade tengevolge van een hevige stormwind in de nacht van 13 op 14 november 1940, de zware

luchtbombardementen van 11 en 12 mei 1944, en het vernielen van de nabij gelegen bruggen over de Dijle op 4 september 1944. Niet alleen het dak en de ramen moesten vernieuwd worden, maar er waren ook stabiliteitsproblemen ontstaan aan de gewelven van de middenbeuk. Omwille van de drassige bodem en de overstromingen was de stabiliteit van het gebouw altijd al een zwak punt: veel zuilen staan scheef en de grote ramen van de vijfde travee van de lichtbeuk werden reeds in de 18de eeuw dichtgemetseld. In 1942 werden de twee westelijke stenen gewelven van de zijbeuk (oostschip en westschip zijn onbestaande woorden) gedemonteerd en op een experimentele (en goedkope) wijze heropgebouwd. Deze gewelven hangen sindsdien aan een stel betonnen balken en oefenen daarom geen zijdelingse druk meer uit op de zijmuren. Er zijn trouwens geen luchtbogen meer aan de zuidkant om die druk tegen te houden. Pas in 1961 werden de definitieve herstellingswerken van de oorlogsschade aan de kerk aangevat, onder leiding van architect Robert Vandendael die geadviseerd werd door professor Raymond M. Lemaire (72).

“De wijk, die tussen de klinieken, scholen, handelszaken en afdelingen van de Boerenbond, in adem-

DE RESTAURATIE VAN DE ONZE-LIEVE-VROUW- TER-PREDIKHERENKERK IN LEUVEN

Walter Slock

De restauratie van de Predikherenkerk kende een problematische voorgeschiedenis. Een lange lijdensweg ging de start van de werken vooraf. De kerk staat namelijk in heel waterrijke gronden met een hoge grondwaterstand pal naast de Dijle, die de stad Leuven doorkruist. Deze ligging langsheen of net aan het water was belangrijk voor het functioneren van de voormalige abdij, maar was tevens nefast voor de bewaringstoestand van de kerk en de kloostergebouwen.

Sinds het gebouw op het einde van de zeventiger jaren van de vorige eeuw onttrokken was aan de eredienst door het verhuizen van de franstalige universitaire parochie naar Louvain-la-Neuve, stond de kerk lange tijd leeg, zonder toezicht noch onderhoud. De gevolgen laten zich raden.

Midden de jaren '80 diende de stad Leuven, eigenaar van het gebouw, een restauratiebestek in bij de administratie Monumenten en Landschappen. Het betrof een restauratiedossier van de 'harde lijn', waarbij alleen zeer ingrijpende bouwkundige werken voorzien waren. De voorgelegde raming was ongeveer 170 miljoen Belgische frank inclusief 17,5 % BTW of 4.215.000,00 €. Het voorgelegde dossier kon blijkbaar niemand overtuigen of bekoren en geraakte in een impasse die jaren zou aanslepen.

Daar het gebouw in onbruik was en leegstond, moest tevens dringend naar een nieuwe bestemming worden gezocht. Dit zou de enige manier zijn om het gebouw van de totale ondergang te redden. Het was bovendien noodzakelijk de (her)bestemming

▼ De Predikherenkerk
gezien vanuit
het oosten,
vóór de restauratie
(foto O. Pauwels)

▼ Dramatische
toestand van de
venstermonelen en
van het glas
(foto W. Slock)

1	3
	4
2	5

1.
De houten kap-
constructie is over
de muurplaat
verschoven
(foto W. Slock)

2.
Gezicht naar het
westen tijdens de
plaatsing van de
vloerverwarming
(foto O. Pauwels)

3.
Het gestoelte
vóór de restauratie
(foto W. Slock)

4.
De oostvleugel
vóór de restauratie
(foto W. Slock)

5.
Het hoofdaltaar met
de prachtige licht-
inval langs de hoge
gotische ramen,
vóór de restauratie
(foto W. Slock)

◀ De oostvleugel tijdens de restauratie (foto M. Buyle)

▲ De gerestaureerde klokkenstoel vóór het herplaatsen (foto W. Slock)

te kennen om een aangepast renovatie- en restauratieontwerp te kunnen opmaken.

Het stadsbestuur opteerde toen voor een multiculturele functie, met andere woorden de kerk zou gebruikt worden voor culturele activiteiten zoals concerten, tentoonstellingen, theatervoorstellingen, voordrachten en ontvangsten. Het gebouw zou echter respectvol worden gebruikt; de nieuwe bestemming was bijgevolg vastgelegd.

Het toenmalige afdelingshoofd, de heer Edgard Goedleven vroeg mij, begin de jaren 90, een realistisch dossier op te maken met welbepaalde opties en doelstellingen overeenkomstig de nieuwe functie (lees bestemming).

Inmiddels was de bouwfysische toestand van het gebouw dramatisch geëvolueerd. Een deel van de dakconstructie aan de westzijde van een zijkapel was ingestort. De voeten van het kapgebinte boven

het koor waren dermate verrot dat de kapconstructie al tientallen meters in zuidelijke richting over de muurplaat verschoven was. Hierdoor ontstond acuut instortingsgevaar.

Na grondig studiewerk, en rekening houdend met de bouwkundige toestand en opties, genomen ten aanzien van de nieuwe bestemming, heb ik in 1993 een haalbaar en aanvaardbaar restauratiedossier voorgelegd. Een restauratieontwerp van het zachte type met volgende delen:

1. stabiliteit en restauratie van de kapconstructie/gebinte
2. restauratie van de dakbedekking en het klokkentorentje + restauratie van de klokkenstoel
3. fragmentaire restauratie van de gevelpartijen
4. glas-in-loodrestauratie
5. restauratie van de kerkvloeren
6. aanleg van vloerverwarming in de kerk, de sacristie en het dormitorium
7. restauratie van stucwerk en schilderwerken
8. restauratie lambrisering zijbeuken schip
9. basisinstallatie elektriciteit
10. sanitaire installaties
11. beveiligingsinstallatie

De werken startten in 1994 en werden opgeleverd in 1996.

In totaal kostten de werken, inbegrepen bouwkundige, sanitaire, elektriciteit- en rioleringswerken, verwarmings- en beveiligingsinstallatie, een som van ± 60 miljoen Belgische frank of 1.490.000,00 € inclusief BTW. Ook hier werd opnieuw bewezen dat de overheid in staat is op beredeneerde, verantwoorde en kostenbesparende wijze, het beleid en inzichten van de monumentenzorg waar te maken, mits consequente houding ten aanzien van de restauratieopties, gekoppeld aan een goed werfbeheer, beredeneerd wikken en wegen bij de uitvoering van de werken, een goed portefeuillebeheer en aangepaste uitvoeringstechnieken.

Helaas en jammer genoeg begint het degradatieproces de dag na de oplevering van de restauratiewerken met andere woorden vanaf 1996. Een gebouw

◀ Het verduisterde kerkinterieur: voor tentoonstellingen werd elke lichtinval uitgesloten, met dit levenloze resultaat als gevolg. Dit zou binnenkort verwijderd worden (foto O. Pauwels)

met uitzonderlijke waarden als deze van de Predikherenkerk vraagt dan ook uitzonderlijk en continu onderhoud.

Vandaag wordt echter vastgesteld dat het gebouw niet voldoende aandacht en onderhoud krijgt. Opnieuw dringen zich een aantal noodzakelijke onderhouds- en restauratiewerken op. Bij deze gelegenheid zouden een reeks aspecten inzake het gebruik van de kerk moeten herbekeken worden zoals onder andere:

- de noodzakelijke restauratie van de aanwezige koor- en zijaltaren inclusief lambriseringen
- de te restaureren en terug te plaatsen geschilderde staties van de kruisweg in de lambriseringen van de noord- en zuidzijbeuken
- de restauratie en herplaatsing van het koorgestoelte en de twee prachtige barokaltaartjes, die de middenbeuk sierden
- de oneigenlijke en permanente afdekking van de ramen
- de toegang en afwerking van het doksaal
- het gebruik van het gerestaureerde orgel
- de bestemming tot ruimte voor culturele activiteiten met technische installaties, die moeilijk compatibel zijn met het respectvol omgaan met een historische ruimte
- het ontsluiten van dit ensemble met openstelling van de kerkruimte, de sacristie en het dormitorium (en in bepaalde gevallen het dakgebinte), geleide bezoeken en documentatiemateriaal

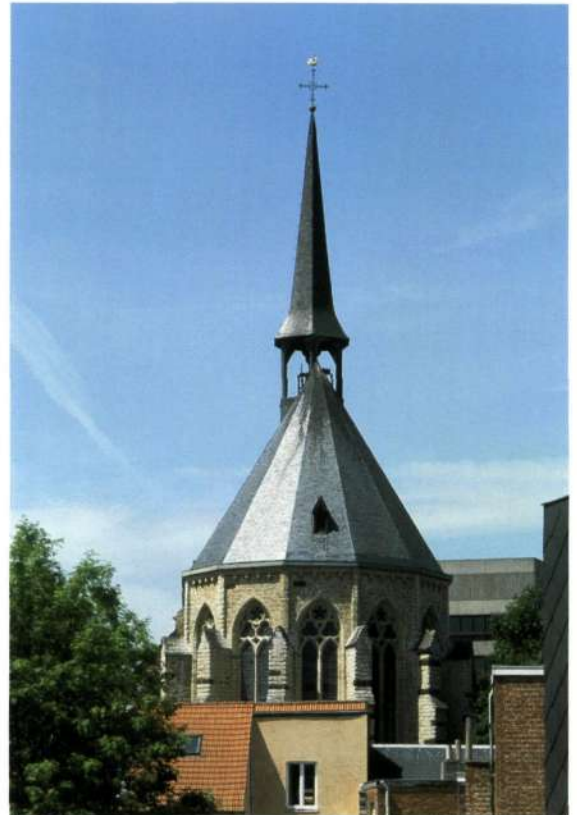
Laat ons hopen dat dit artikel de start kan zijn van een heropleving van deze prachtige kerk.

► Het kerkinterieur tijdens de tentoonstelling *De Ingenieuze neogotiek* (© THOC, 1997)

nood geraakte, werd in 1963 gevoegd bij de Sint-Pietersparochie. Datzelfde jaar werd de Onze-Lieve-Vrouwkerk universitaire parochiekerk voor de Franstalige studenten. Aan de Vlamingen werd de kerk van het Groot Begijnhof toegewezen. Tijdens de restauratie van de begijnhofkerk Sint-Jan-de-Doper, van 1978 tot 1985, werd de kerk van de predikheren gebruikt door de Nederlandstalige universitaire parochie. Na een lange leegstand, die het ergste deed vrezen, werd in 1992-1994 een 'zachte restauratie' toegepast (73). Die conserverende restauratie werd uitgevoerd in opdracht van de vzw Stichting Monumenten en Landschappen die de kerk in erfpacht had genomen voor de duur van de werken. Tijdens de restauratie kon wetenschappelijk onderzoek verricht worden aan de gewelven van het schip (74) en werd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium een eerste onderzoek uitgevoerd naar de beschildering van de sacristie. Hiervan waren immers fragmenten zichtbaar doorheen de afbladderende kalklagen (75). De restauratie van het orgel werd in 2002 voltooid (76).

Sinds tien jaar is de predikherenkerk ingeschakeld in de werking van het Cultureel Centrum Romaanse Poort en wordt zij in hoofdzaak gebruikt voor concerten en tentoonstellingen. Door een naams-

▲ Zevenzijdige koorapsis vanuit het oosten (© THOC, 1997)

verandering in 2005 maakt de predikherenkerk nu deel uit van het Cultuurcentrum Leuven 30CC dat vijf zalen telt. De twee grote kunstmanifestaties, *De ingenieuze neogotiek* in 1997 en *Dirk Bouts, een Vlaams primitief te Leuven*, in 1998, toonden duidelijk de limieten van de kerk als tentoonstellingsruimte aan, onder meer voor wat het klimaat- en lichtbeheer betreft. De verduistering van de vensterramen die occasioneel werd aangebracht maar nooit verwijderd, verstoort al jarenlang de perceptie van de ruimte en de esthetische beleving. Jammer genoeg ook werd een groot deel van het meubilair en van de kunstwerken tijdens de jongste restauratiewerken gedemonteerd en in afwachting van een gepaste conservering in een depot buiten de kerk opgeslagen. Het is altijd de bedoeling geweest dat deze meubelstukken naar de kerk zouden terugkeren, maar het actuele gebruik van de kerk heeft dat tot nog toe verhinderd. In het bijzonder de afwezigheid van het waardevolle koorgestoelte en de hiermee verbonden barokke zijaltaren, alsook het ontbreken van de schilderijen in de lambriseringen van de zijbeuken, zijn een historisch en artistiek gemis. Het is wenselijk dat in de nabije toekomst hiervoor

een passende oplossing wordt gevonden. Daarnaast is de lamentabele toestand van hoofd- en zijaltaren met hun afbladderende verflagen sinds jaren een doorn in het oog van de bezoeker. De restauratie van deze meubels werd uitgesteld ten tijde van de bouwkundige restauratie en is nu dringend noodzakelijk.

De publieke toegankelijkheid van dit belangrijke monument en van de gerestaureerde sacristie is evenzeer wenselijk. De ligging op 's-Hertogen-eiland, de aanwezigheid van hooggeleerde dominicanen al in de 13de eeuw, het hertogelijke mausoleum, de vroegste uiting van de gotiek in Leuven, het thomistische *studium generale* en de eeuwenlange nauwe banden met de universiteit verlenen immers aan de voormalige predikherenkerk een unieke cultuurhistorische betekenis waarvan de waarde en het prestige niet altijd voldoende naar waarde geschat worden.

Thomas Coomans is architectuur- en bouwhistoricus, en doceert de vakgebieden Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie.

Anna Bergmans is kunsthistorica en erfgoedonderzoekster bij het VIOE. Zij doceert het vakgebied Historisch Interieur en Kunstnijverheid aan de Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen

EINDNOTEN

- (1) De geschiedenis van het klooster moet nog geschreven worden. Het werk van Bernardus de Jonghe uit 1719 blijft een waardevolle bron: DE JONGHE B., *Belgium dominicanum sive historia provinciae Germaniae Inferioris sacri ordinis ff. praedicatorum...*, Brussel, 1719, p. 126-159. Voor het Leuvense klooster is het archiefmateriaal schaars: BOGAERTS A.M. en CRESENS E., *Inventaris van het Dominikaans archief, 2. Kloosterarchieven van Lier, Leuven en Gent (Archief- en bibliotheekwezen in België. Inventarissen, 7)*, Brussel, 1977.
- (2) Een overzicht van de geschiedenis van de dominicanen in het Nederlands kan men lezen in: SIMONS W., *De dominicanen: een orde van predikers*, in SIMONS W., BRAL G.J., CAUDRON J. en BOCKSTAELE J., *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het oude dominicanenklooster te Gent*, Tielt, 1991, p. 11-36.
- (3) Chronologisch: Rijsel (1224), Gent (1228), Leuven (1228), Utrecht (1232), Luik (1232), Brugge (1233), Valenciennes (1233), Atrecht (1233), Sint-Winoksbergen (1240), Antwerpen (1244), Leeuwarden (1245), Haarlem (1247), Maastricht (1254), Zierikzee (1262), Ieper (1268), Dowai (1268), Zutphen (1288), Luxemburg (1292), 's-Hertogenbosch (1296), Groningen (1307) en Sint-Omaars (1324).
- (4) AMAND D., *Een betere datering voor het ontstaan van de burch van de hertogen van Brabant op Keizersberg*, in COCKX E. en HUYBENS G. (ed.), *De Leuvense prentatlas. Zeventiende-eeuwse tekeningen uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, 2. Bijdragen (Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving, 41)*, Leuven, 2003, p. 681-691.
- (5) Over de aangroei van het kloostererf van de predikheren te Leuven: SPAEY F., *Het "Godshuis der predikheren binnen Leuven"*, Leuven, 1961, p. 49-60.
- (6) Over de verschillende vestigingen van de bedelorden: VOLTI P., *Les couvents des ordres mendiants et leur environnement à la fin du Moyen Âge. Le nord de la France et les anciens Pays-Bas méridionaux*, Parijs, 2003, p. 187-216.
- (7) DE JONGHE B., *Belgium dominicanum...*, Brussel, 1719, p. 131: "(...) ibidem ecclesiam & claustrum cum officinis suis usibus opportunis aedificare coeperint opere sumptuoso (...)". Door een tikfout wordt dit document door de Jonghe gedateerd uit 1351 i.p.v. 1251. Hugues de Saint-Cher, de eerste dominicaan die kardinaal werd, stierf trouwens in 1263.
- (8) VAN UYTVEN R., *The Date of Thomas Aquinas's 'Epistola ad Ducissam Brabantiae'*, in 'Pascua Mediaevalia'. *Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, ed. LIEVENS R., VAN MINGROOT E. en VERBEKE W., Leuven, 1983, p. 631-643; BOYLE L.E., *Thomas Aquinas and the Duchess of Brabant*, in *Proceedings of the Patristic, Mediaeval and Renaissance Conference*, 8, New-York, Augustinian Historical Institute, 1983, p. 23-35.
- (9) DE JONGHE B., *Belgium dominicanum...*, Brussel, 1719, p. 129-130.
- (10) COOMANS Th., *De oudste dakconstructie in de Leuvense binnenstad: bouwhistorisch onderzoek in de predikherenkerk*, in *Archeologie, Monumenten en Landschappen in Vlaanderen*, 1, 2006 (ter perse).
- (11) SCHENKLUHN W., *Ordines studentes. Aspekte zur Kirchenarchitektur der Dominikaner und Franziskaner im 13. Jahrhundert*, Berlin, 1985, p. 185-230.
- (12) COOMANS Th., *Assise and Cologne on the Banks of the Meuse: The Two Mediaeval Churches of the Franciscans at Maastricht*, in *Kunst & Region. Architektur und Kunst im Mittelalter. Beiträge einer Forschungsgruppe / Art & Region. Architecture and Art in the Middle Ages. Contributions of a Research Group (Clavis Kunsthistorische Monografieën, 20)*, dir. BRÄUER U.M., KLINKENBERG E.S. en WESTERMAN J., Utrecht, 2005, p. 96-116.
- (13) COOMANS Th., *Les églises des Dominicains et du Grand Béguinage à Louvain: comparaisons typologiques*, in 'Mulieres religiosae' et leur univers. *Aspects des établissements béguinaux au Moyen Âge tardif. Actes de la journée d'études du 27 octobre 2001 à l'Université Paris X-Nanterre (Histoire Médiévale et Archéologie, 15)*, ed. VOLTI P., Lille-Amiens, p. 25-41.

- (14) MEERSSEMANN G., *L'architecture dominicaine au XIIIe siècle. Législation et pratique*, in *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 16, 1946, p. 139-190.
- (15) SCHAYES A.G.B., *Histoire de l'architecture en Belgique depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'époque actuelle*, 2, Brussel, 1853, p. 155: "Le sanctuaire ou rond-point du chœur est évidemment la partie la moins ancienne de l'église et ne peut remonter qu'au XVe siècle...".
- (16) VAN EVEN E., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 412-422.
- (17) LENERTZ V., *Documents d'art monumental du Moyen Âge. Architecture, sculpture et ferronnerie. Relevés & croquis*, Brussel, 1903-1904, pl. 17 en 20-23. Ook, pro memoria: LEMAIRE R., *De kerk van O.-L.-V. ter Predikheren te Leuven*, in *Parochieblad Leuven*, januari 1933, 6 p.
- (18) LEMAIRE R.M., *Les origines du style gothique en Brabant*, 2. *La formation du style gothique brabançon. Les églises de l'ancien quartier de Louvain*, Antwerpen, 1949, p. 37-45. Herhaald in: LEMAIRE R.M. en GODTS H., *De gotische bouwkunst*, in *Leuven "de beste stad van Brabant" (Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserans documenta)*, 7, red. VAN UYTVEN R., deel 1, Leuven, 1980, p. 293-298.
- (19) Katholieke Universiteit Leuven, Universiteitsarchief, Plannen Lemaire, 1275/23/20-30. Sommige plannen zijn gedateerd 1942.
- (20) LEURS S., *Zoutleeuw en O.L.Vr. der Dominikanen te Leuven (enkele nota's)* (*Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, 15, *Mededelingen. Klasse der Schone Kunsten*, 5), Brussel, 1951; VAN MOLLE Fr., *Een gewelfsleutel uit de abdijkerk van Vrouwenpark bij Leuven*, in *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 6, 1955, p. 71-84; VERBEKE K., *Het maaswerk in de ramen van de gotische kerken te Leuven*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 31, 1991, p. 141-166.
- (21) REEKMANS P., *Inventaris van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Predikheren te Leuven*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 5, 1965, p. 3-26; SPAEY E., *Het "Godshuis" der Predikheren binnen Leuven*, Leuven, 1961; *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur*, 1, Provincie Brabant, Arrondissement Leuven, Luik, 1971, p. 228-230; MELLAERTS D., *De Dominikanenkerk O.L.V.-ten-Predikheren te Leuven*, Leuven, Cultureel Centrum Romaanse Poort, 1994.
- (22) ROORYCK M., *Een betere datering voor de kerk van O.-L.-Vrouw-ter-Predikheren op 's Hertogeneland te Leuven*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 20, 1980, p. 3-36; ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.-Vrouw-ter-Predikheren te Leuven vanaf de 15de eeuw tot vandaag*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 173-203.
- (23) COOMANS Th., *L'architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas*, in *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, 70, 2001, p. 3-111; COOMANS Th., *De middel-*
- eeuwse architectuur van de bedelorden (franciscanen, dominicanen, augustijnen en karmelieten) in Nederland*, in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB)*, 101/6, 2002, p. 173-200.
- (24) COOMANS Th., *De oudste dakconstructie in de Leuvense binnenstad: bouwhistorisch onderzoek in de predikherenkerk (prov. Vlaams-Brabant)*, in *Archeologie, Monumenten en Landschappen in Vlaanderen*, 1, 2006 (ter perse).
- (25) HOUBRECHTS D. en EECKHOUT J., *Analyse dendrochronologische de l'église des dominicains à Leuven*, onuitgegeven verslag, Université de Liège, Laboratoire de dendrochronologie, juni 2000. Met bijzondere dank aan Patrick Hoffsummer. Over dendrochronologie, zie: NUYTEN D., *Middeleeuwse dakkappen in het voormalige hertogdom Brabant*, in *M&L*, 24/4, 2005, p. 22-36.
- (26) Het onderzoek wordt in extenso gepubliceerd in: BERGMANS A., *Fundatio et memoria. Verdwenen gedenktekens van de Brabantse hertogen (13de eeuw) in de Leuvense predikherenkerk (prov. Vlaams-Brabant)*, in *Archeologie, Monumenten en Landschappen in Vlaanderen*, 1, 2006 (ter perse). Zie ook BERGMANS A., *Le mémorial dynastique du duc Henri III de Brabant et d'Alix de Bourgogne dans l'église des dominicains à Louvain*, in *12e Congrès international d'études sur les Danses macabres et l'art macabre en général, Gand du 21 au 24 septembre 2005*, Meslay-le-Grenet, 2005, p. 13-30.
- (27) Onderzoek door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Zie DE VALKENEER A., *Inventaire des tombeaux et dalles à gisants en relief en Belgique. Époques romane et gothique*, in *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 14, 1963, p. 178.
- (28) Zo wordt vermeld in het document waarbij Aleidis haar nabijgelegen huisje legeert aan het klooster. DE JONGHE B., *Belgium dominicanum...*, Brussel, 1719, p. 129; document gepubliceerd door DE RAM P.-F.-X., *Recherches sur les sépultures des ducs de Brabant à Louvain*, Brussel, 1845, p. 20-21.
- (29) DE JONGHE B., *Belgium dominicanum...*, Brussel, 1719, p. 135.
- (30) BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, Hss 22483, DE RIETWIJCK C., *Sigillographica Belgica*, [begin 17de eeuw], f 67v-68.
- (31) BUTKENS Ch., *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, 1, Den Haag, 1724. Door Dallemagne werd aangetoond dat zowel de gravures in het wapenboek van Butkens (1724) als de 19de-eeuwse afbeeldingen bij de Ram op dit manuscript van de Rietwyck teruggaan. DALLEMAGNE C.-G., *Le Manuscrit de l'Ecuyer Charles van Riedwijck, source commune des travaux sigillographiques et archéologiques de Christophe Butkens et de Mgr P.F.X. de Ram*, in *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles. Mémoires, rapports et documents*, Brussel, 1942-1943, p. 27-97. De gravures die de graftombe voorstellen bij Cornelius Van Gestel (1725) en bij baron Jacques Le Roy (1734) zijn nagenoeg identiek aan de afbeelding bij Butkens. VAN GESTEL C., *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mechliniensis sive Descriptio Archi-Diœcesis illius, Item urbium, oppidorum, pagorum,*

- dominiorum, monasteriorum, castellarumque sub ea, in XI. decanatus divisa*, deel 1, Den Haag, 1725, pl. rechts van p. 162; LE ROY J., *Le grand théâtre sacré du duché de Brabant*, deel 1, Den Haag, 1734, p. 112.
- (32) BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, Hss II 1862, gepubliceerd door: COMBLEN-SONKES M. en VAN DEN BERGEN-PANTENS C., *Memorieën van Anthonio de Succa* (tent. cat.), (*Bijdragen tot de studie van de Vlaamse Primitieven*, 7), 2 dln., Brussel, 1977. Deel 1 bevat inleidingen en catalogus, deel 2 geeft de transcripties en de platen.
- (33) Zie hierover MCGEE MORGANSTERN A., *Gothic Tombs of Kinship in France, the Low Countries, and England*, Pennsylvania, 2000, p. 36-37, 159-160.
- (34) Zie recent SLEIDERINCK R., *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*, (*Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*, 25, red. VAN OOSTROM F.P. en VAN ANROOIJ W.), Amsterdam, 2003, p. 57-73.
- (35) Zie uitgebreid in het aangekondigde artikel (noot 26).
- (36) DE JONGHE B., o.c., p. 135; BUTKENS C., *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant*, 1, Den Haag, 1724, p. 267. Laatstgenoemde interpreteert de schildering onterecht als een Laatste Oordeel.
- (37) KIRSCHBAUM E., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8, Rome-Wenen, 1976, k. 333-335.
- (38) Bijvoorbeeld het dominikanessenklooster Unterlinden in Colmar. HAMBURGER J. F., *La bibliothèque d'Unterlinden et l'art de la formation spirituelle*, in *Les dominicaines d'Unterlinden* (tent. cat.), Parijs-Colmar, 2000, deel 1, p. 110-166. Zie ook *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern* (tent. cat.), München-Bonn-Essen, 2005, p. 477-478.
- (39) KIRSCHBAUM E., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8, Rome-Wenen, 1976, k. 185-189.
- (40) KIRSCHBAUM E., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 5, Rome-Wenen, 1976, k. 31-32.
- (41) Aan de glasramen werd in de literatuur aandacht besteed door VAN EVEN E., *Louvain monumental ou description historique et artistique de tous les édifices civils et religieux de la dite ville*, Leuven, 1860, p. 230; VAN EVEN E., *L'ancienne école de peinture de Louvain*, Leuven, 1870, p. 12-13; VAN EVEN E. *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 419; HELBIG J., *De glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten*, deel 1, Antwerpen, 1943, p. 138; MAES P.V., *Leuvens brandglas van de 13de tot de 16de eeuw* (*Arca Lovaniensis atque historiae reserans documenta*, 13), Leuven, 1987, p. 22-24.
- (42) DE MEYER A., *La Congrégation de Hollande ou la réforme dominicaine en territoire bourguignon, 1465-1515*, Luik, 1946.
- (43) Nieuwe dominicanenkloosters in Westrijn (1399), Den Haag (1403), Rotterdam (1444), Kalkar (1455), Brussel (1459) en Zwolle (1465). Na 1515 maakten zij ook deel uit van de Nederduitse provincie.
- (44) Andere provinciale kapittels namen in 1563, 1606, 1649, 1668, 1692, 1702, 1719, 1735, 1751, 1766 en 1786 in Leuven plaats. BOGAERTS A.M., *De provinciale kapittels der dominikanen van de Nederduitse provincie* (*Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden*, 6-8), 3 delen, Brussel, 1968-1970.
- (45) REUSENS E., *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*, 5/3, *Collèges et pédagogies*, Leuven, 1889-1892, p. 182-227 (met een lijst van de dominicanenprofessoren). DE JONGH H., *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540): ses débuts, son organisation, son enseignement, sa lutte contre Erasme et Luther*, Leuven, 1911, p. 47-49.
- (46) ANDREA V., *Fasti Academici studii generalis Lovaniensis...*, Leuven, 1650, p. 29-35. Met dank aan Prof. Jan Roegiers voor deze referentie.
- (47) Broederschappen van de Rozenkrans (1474), de H. Naam van Jezus (1474), de H. Drievuldigheid (1478).
- (48) DE JONGH H., *L'ancienne faculté de théologie...*, Leuven, 1911, p. 48, en documenten, p. 7.
- (49) VAN EVEN E., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 417; *Het laatgotisch beeldsnijcentrum Leuven* (tent. cat.), Leuven, 1979, p. 312-313; VERSPAANDONK J.A.J.M., *Een beeldhouwer op de vingers gekeken: grafische voorbeelden voor de zittertjes van het koorgestoelte in de Leuense kerk van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Predikheren*, in *Arca Lovaniensis artes atque historiae reserans documenta. Jaarboek*, 15-16, 1986-1987, p. 145-221.
- (50) VAN EVEN E., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 414.
- (51) BOGAERTS A.M., *Historische beschrijvinghe der cloosters van het Order van den H. Dominicus, geschreven in 't jaer 1715 door pater Bernardus de Jonghe, Predikheer* (*Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden*, 1), Brussel: Dominikaans archief, 1965.
- (52) Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inventaris 239: *Triptiek met de passie*. Open, middenpaneel: De calvarie; linkerluik: Christus in de Hof van Olijven; rechterluik: De graflegging. Gesloten, linkerluik: De heilige Petrus; rechterluik: De heilige Paulus. Hout, 285,5 x 265 cm (middenpaneel); 287 x 118 (luik).
- (53) ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.-Vrouw-ter-Predikheren te Leuven...*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 175-177.
- (54) Zie de bijdrage van Th. Coomans en D. Van Eenhooge in deze aflevering van M&L.
- (55) ROORYCK M., o. c., p. 177.
- (56) ROORYCK M., o. c., p. 179-184.
- (57) Noordmuur, van het oosten naar het westen: de heiligen Dominicus, Petrus van Verona, Vincentius Ferrer, Antonius, Pius V, de zaligen Gundislavus van Amarante, Ambrosius van Sansedoni en Hendrik Suso. Zuidmuur, van het oosten naar het westen: de heiligen Thomas van Aquino, Raymundus van Penaforte, Hyacinthus, Albertus Magnus, de zaligen Benedictus XI, Alvarus van Cordoba, de heilige Ludovicus Bertrandus en de zalige Gonzales.
- (58) REEKMANS P., *Inventaris van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw-*

- ter-Predikheren te Leuven, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 5, 1965, p. 1-26; SPAEY F., *Het "Godshuis der predikheren binnen Leuven"*, Leuven, 1961, p. 121-159; DE BORCHGRAVE D'ALTENA J., *Notes pour servir à l'inventaire des œuvres d'art du Brabant. Arrondissement de Louvain*, in *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, 1940, p. 297-301.
- (59) LE ROY J., *Le grand théâtre sacré du duché de Brabant...*, deel 1, Den Haag, 1729, p. 112-114.
- (60) ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.-Vrouw-ter-Predikheren te Leuven...*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 184.
- (61) LEMAIRE R., *La restauration des monuments anciens*, Antwerpen, 1938, p. 26-28.
- (62) Andere schitterende voorbeelden in België zijn o.m. de abdijkerken van Floreffe en Park, de Saint-Deniskerk in Luik en de begijnhofkerken in Tongeren, Leuven en Diest.
- (63) In detail verteld in: VAN EVEN E., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 415-416; ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.-Vrouw-ter-Predikheren te Leuven...*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 185-188.
- (64) Zie de bijdrage van Th. Coomans en D. Van Eenhooge in deze aflevering van M&L.
- (65) Een gelijkaardig scenario werd voor de Parkabdij in Heverlee gebruikt: de kanunniken slaagden erin om hun klooster terug te kopen en de kerk in 1803 als parochie te laten oprichten. In 1829 werd ook de abdijkerk van Vlierbeek een parochiekerk.
- (66) De eerste pastoor was prof. Jacobus Matheus De Moor (1803-1810), afkomstig uit een invloedrijke Antwerpse familie.
- (67) In 1872 kochten de dominicanen gronden aan de Justus Lipsiusstraat en bouwden er een neogotisch klooster (1874-1876) en kerk naar plannen van Auguste Van Assche. Deze werd in 1885 geconsacreerd ter gelegenheid van het 247ste generaal kapittel van de orde die in Leuven plaatsnam. De neogotische kerk en kloostergebouwen werden in 1971 gesloopt en vervangen door een modern klooster aan de Ravenstraat. BOGAERTS A.M., *Dominikanen in België 1835-1958 (Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden, 1)*, Brussel: Dominikaans archief, 1969, p. 100-107; VAN EVEN E., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 422-423.
- (68) Gedetailleerd in: ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.-Vrouw-ter-Predikheren te Leuven...*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 188-189.
- (69) DE RAM P.-F.-X., *o.c.*, p. 30-34.
- (70) CRAB J., *Het Brabants beeldsnijsentrum Leuven*, Leuven, 1977, p. 108-109.
- (71) UYTTERHOEVEN R., *750 jaar Leuvense parochies*, Leuven, 2002, passim.
- (72) ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.-Vrouw-ter-Predikheren te Leuven...*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 193-202.
- (73) COCKX E. en HUYBENS G. (ed.), *De Leuvense prentenatlas. Zeventiende-eeuwse tekeningen uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Deel 1: Prentenatlas (Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving, 41)*, Leuven, 2003, p. 243-244. Zie de bijdrage van W. Sloock in deze aflevering van M&L.
- (74) DE OLIVEIRA MASCARENHAS MATEUS J.C., *La mesure des déformations et le diagnostic structurel des anciens bâtiments n maçonnerie. Application à l'église O.L.V. ter Predikheren à Leuven*, onuitgegeven verhandeling, Masters in Conservation, K.U.Leuven: Centre for the Conservation of Historic Towns and Buildings, 1992.
- (75) Over de schilderijen zie de bijdrage van Marjan Buyle in deze aflevering van M&L.
- (76) Zie hierover het artikel van Patrick Roose in een volgend M&L-nummer.

Thomas Coomans en
Dirk Van Eenhooge

DE 13DE-EEUWSE OOSTVLEUGEL VAN HET PREDIKHEREN- KLOOSTER TE LEUVEN

► De Leuvense
predikherenkerk
gezien vanuit
het zuiden
(© THOC,
mei 2001)

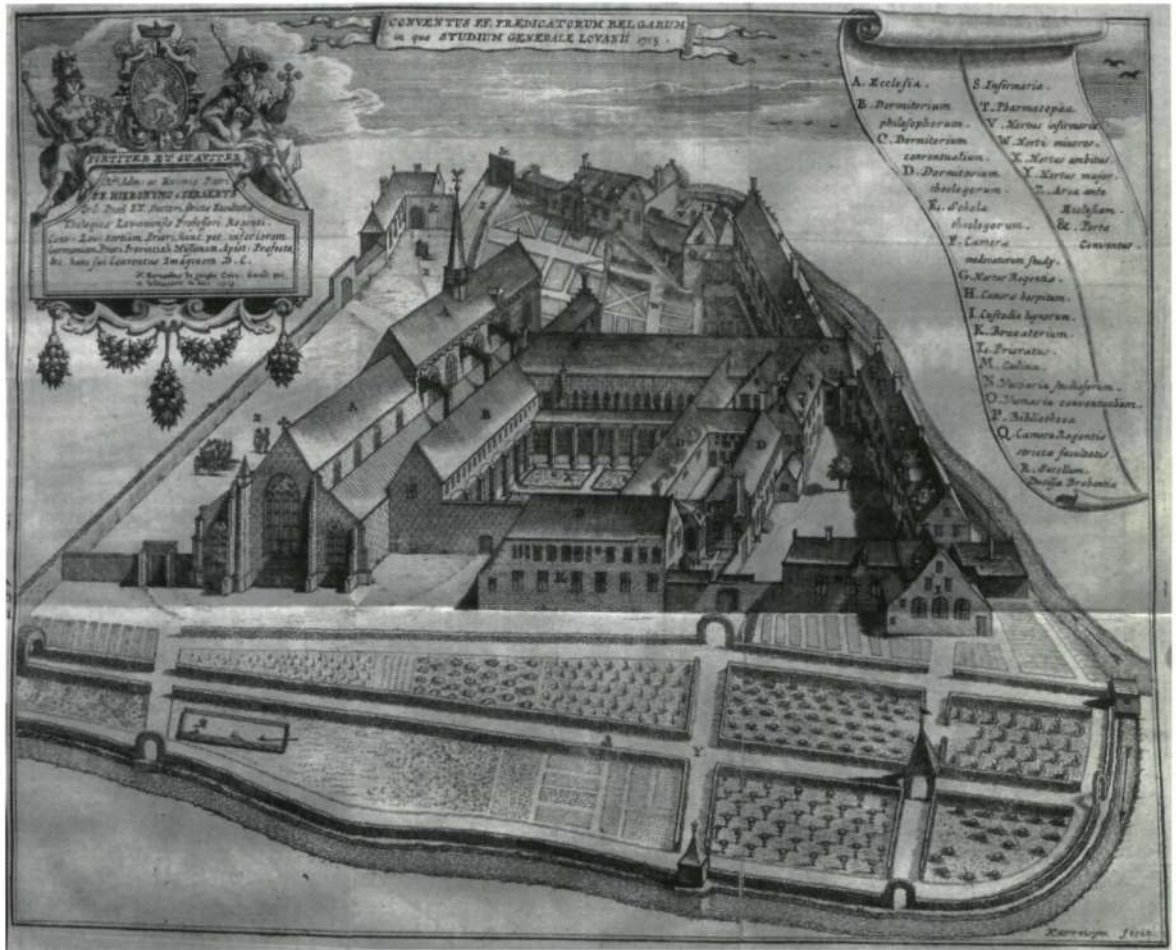

Aan het predikherenklooster in de universiteitsstad was een *studium generale* verbonden, met andere woorden het studiecentrum voor de broeders van de provincie. Daarom was het gebouwencomplex van het Leuvense klooster omvangrijker dan in de andere steden. Behalve de kerk en de traditionele monastieke gebouwen rond het kloosterpand, waren er specifieke vleugels voor de filosofie- en theologiestudenten en -meesters, evenals een bibliotheek en een lusttuin. Van dit complex blijven hoofdzakelijk de kerk en de noordelijke traveeën van de 13de-eeuwse oostvleugel over. Op het gelijkvloers bevindt zich de sacristie met haar merkwaardige polychromie.

De verdieping is een deel van het dormitorium van de broeders dat zijn oorspronkelijke ziende kap bewaart.

Dendrochronologische analyse heeft deze fraaie kapconstructie uit de jaren 1253-1263 kunnen dateren, wat betekent dat het gebouw gelijktijdig met de oostpartij van de kerk werd opgetrokken. Na de hoofdlijnen van het kloostercomplex te hebben geschetst, focust dit artikel op de oostvleugel. Tijdens de onlangs voltooide restauratie van de muur- en gewelfschilderingen in de sacristie werd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek verricht, zodat het gebouw nu in een architectuurhistorisch perspectief kan geplaatst worden.

► Het Leuvense predikherenklooster, vogelperspectief vanuit het westen. Ets van J. Harrewijn naar een tekening van B. de Jonghe, 1715 (K.U.Leuven, Bibliotheek Godgeleerdheid)

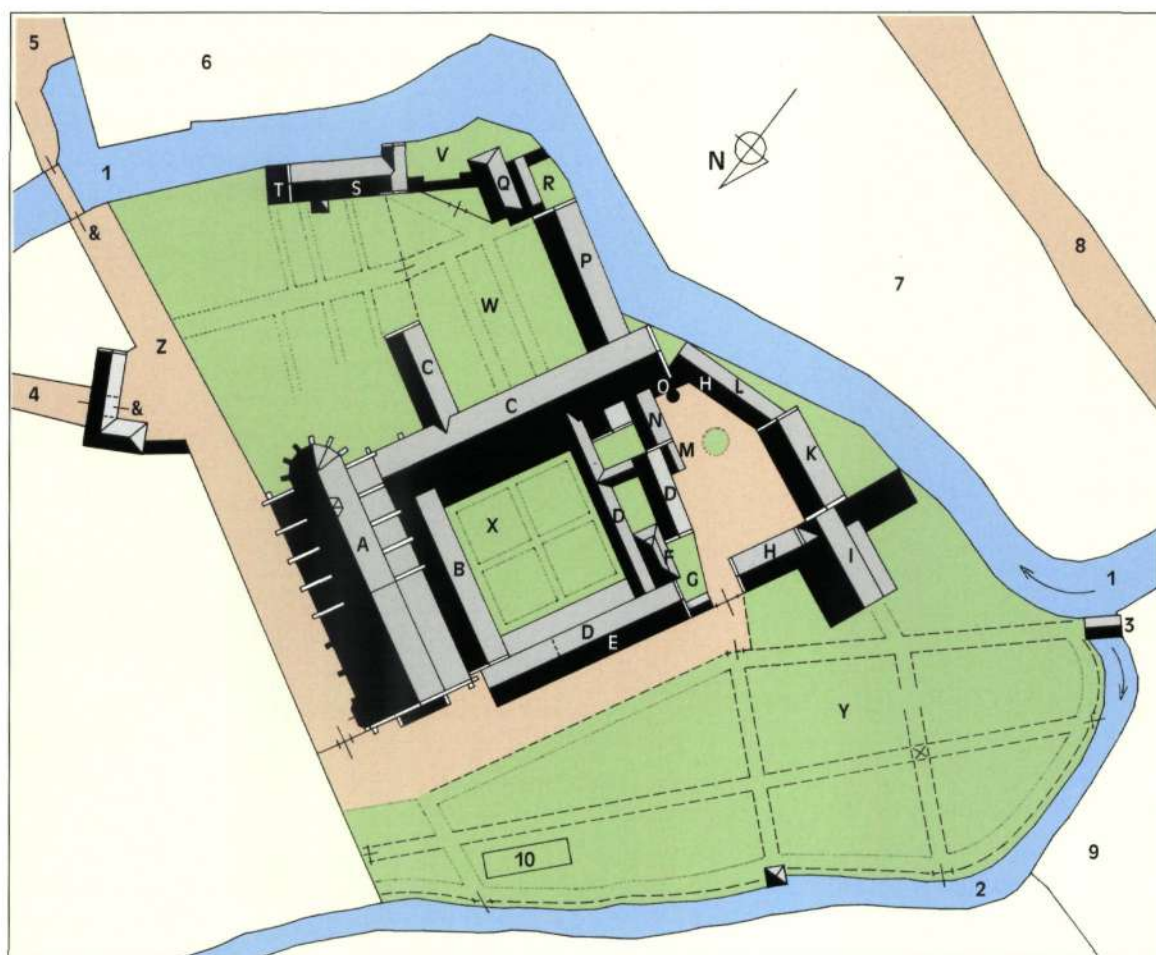

DE KLOOSTERGEBOUWEN

In 1715 bezocht de Gentse dominicaan Bernardus de Jonghe het predikherenklooster te Leuven en tekende het ter plekke (*delineavit in loco*). Jacobus Harrewijn maakte er een ets van (1), die samen met een reeks zichten op andere dominicanenkloosters het boek *Belgium dominicanum*, een historisch werk van de Jonghe, illustreert (2). Deze tekening in vogelperspectief vanuit het westen is de enige iconografische bron die de kloostergebouwen op een deskundige manier weergeeft. Bij de ets is een legende die de functie van achttien gebouwen en de naam van zes tuinen specificieert. Uiteraard is dit een momentopname waarbij de bouwchronologie van het complex evenals de vroegere en latere functies van de gebouwen ontbreken. Hier is het klooster voorgesteld zoals het was in de bloeiperiode van het *studium generale* en de universiteit na de Contrareformatie. Hoe het klooster er driehonderd jaar vroeger uitzag is grotendeels onbekend. Aangezien er vóór 1425 geen universiteit in Leuven bestond en de predikheren hun opleiding in Keulen of Parijs genoten, was het klooster zeker minder uitgebreid.

Toch had het Leuvense predikherenklooster een aanzienlijke positie binnen de orde omdat het zich in een hoofdstad bevond en de kerk een hertogelijke grafkerk was.

Het is belangrijk te beseffen dat de dominicanen hun klooster niet op een ongerept erf hebben gebouwd. Ze hebben rekening moeten houden met de bestaande gebouwen van het hertogelijke kasteel (*castrum*) en neerhof (*bassa curtis*). Op het moment van de schenking in 1256, was de hertog Hendrik III reeds naar de burcht van Keizersberg verhuisd (3). In de 13de en 14de eeuw zag het kloostercomplex er dus zeker heel anders uit dan op de ets van 1715. Omwille van het totaal gebrek aan archeologisch onderzoek in de wijk, is over de hertogelijke nederzetting op 's-Hertogeneland niets gekend. Behalve de kerk en een deel van de oostvleugel, is het middeleeuwse klooster evenmin gekend. Het staat buiten kijf dat systematisch bouwhistorisch huizenonderzoek veel andere architecturale onderdelen van de kloostergebouwen zou kunnen identificeren. De kern van de huizen aan de Onze-Lieve-Vrouwstraat nummers 25-29 is oud

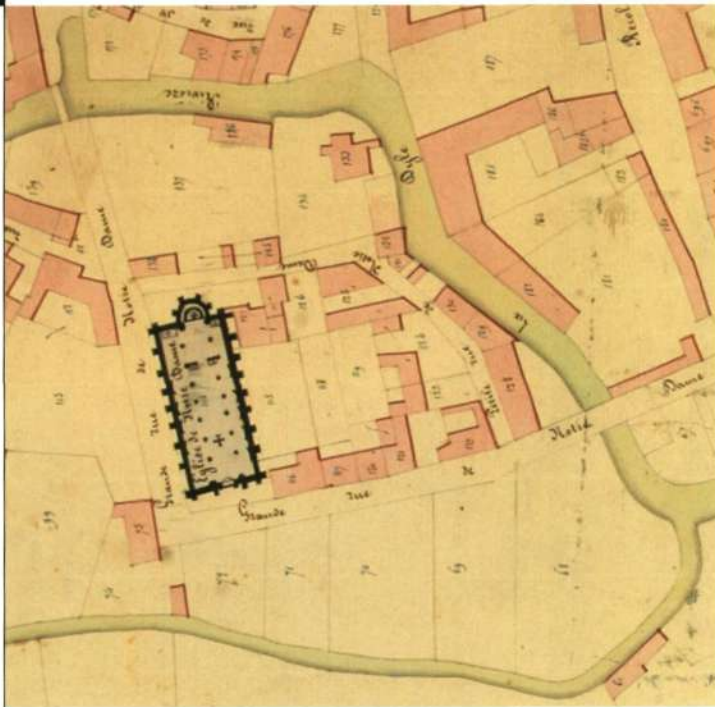
- ▲ Reconstructie van het Leuvense predikherenklooster rond 1715:
A. kerk,	B. dormitorium van de filosofiestudenten,	C. dormitorium van de kloosterlingen,	D. dormitorium van de theologiestudenten,	E. theologieschool,	F. kamers van de moderatoren,	G. tuin van de regent,	H. gastenkwartier,	I. houtstapelplaats,	K. brouwerij,	L. kwartier van de prior,	M. keuken,	N. linnenkamer van de studenten,	O. linnenkamer van de kloosterlingen,	P. bibliotheek,	Q. kamer van het lid van het bestuurscollege van de faculteit godgeleerdheid,	R. kapel van de hertogin van Brabant,	S. infirmerie,	T. farmacie,	V. tuin van de infirmerie,	W. kleine tuin,	Y. grote tuin,	Z. voorplein, & poortgebouw,	1. Dijle,	2. Aa,	3. sluis,	4. Predikherenstraat,	5. Wieringstraat en Drinkwater,	6. Sint-Barbaragodshuis,	7. klooster van de minderbroeders,	8. Minderbroedersstraat,	9. tuin van de minderbroeders,	10. beugelbaan
- (© THOC, 2004)

en het achterhuis van nummer 27 bevat de zuidwestelijke hoek en een boog van de kloostergang.

Na de afschaffing in 1796 werd het kloosterterrein verkaveld en werden er twee straten aangelegd, met name de *Grande rue de Notre Dame* (huidige Onze-Lieve-Vrouwstraat) en de *Petite rue de Notre Dame* (huidige Sint-Annastraat). Waarschijnlijk werd puin gebruikt om het grondniveau te verhogen en zo een meerwaarde te geven aan percelen die regelmatig van de overstromingen van de Dijle hadden te lijden (4). Het oudste stadskadaster uit 1813 laat zien hoe op een vijftiental jaren tijd de kloostersite een wijk met huizen was geworden (5). In de loop van de 20ste eeuw kwamen bij de afbraak van enkele

huizen oude muren te voorschijn zonder dat er rekening mee gehouden werd (6). In 1965 werd een fragment van een middeleeuwse muurschildering gevonden die de H. Veronica met het zweetdoek van Christus voorstelt (7).

De confrontatie van de ets van 1715 met het oudste kadasterplan uit 1813 bewijst dat er, als gevolg van een geforceerde perspectief, enkele onnauwkeurigheden op de afbeelding zijn. De kern van het klooster werd gevormd door het kloosterhof (*X. Hortus ambitus*) dat omringd was door vier pandgangen met figuratieve glasramen (ongeveer 40 x 40 m, gangen inbegrepen). Boven de noordelijke pandgang, die parallel met de zuidelijke zijbeuk van de

▲ Op het stads-kadaster van 1813 is het kloosterterrein reeds verkaveld (Stadsarchief Leuven, Atlas cadastral parcellaire, f 28)

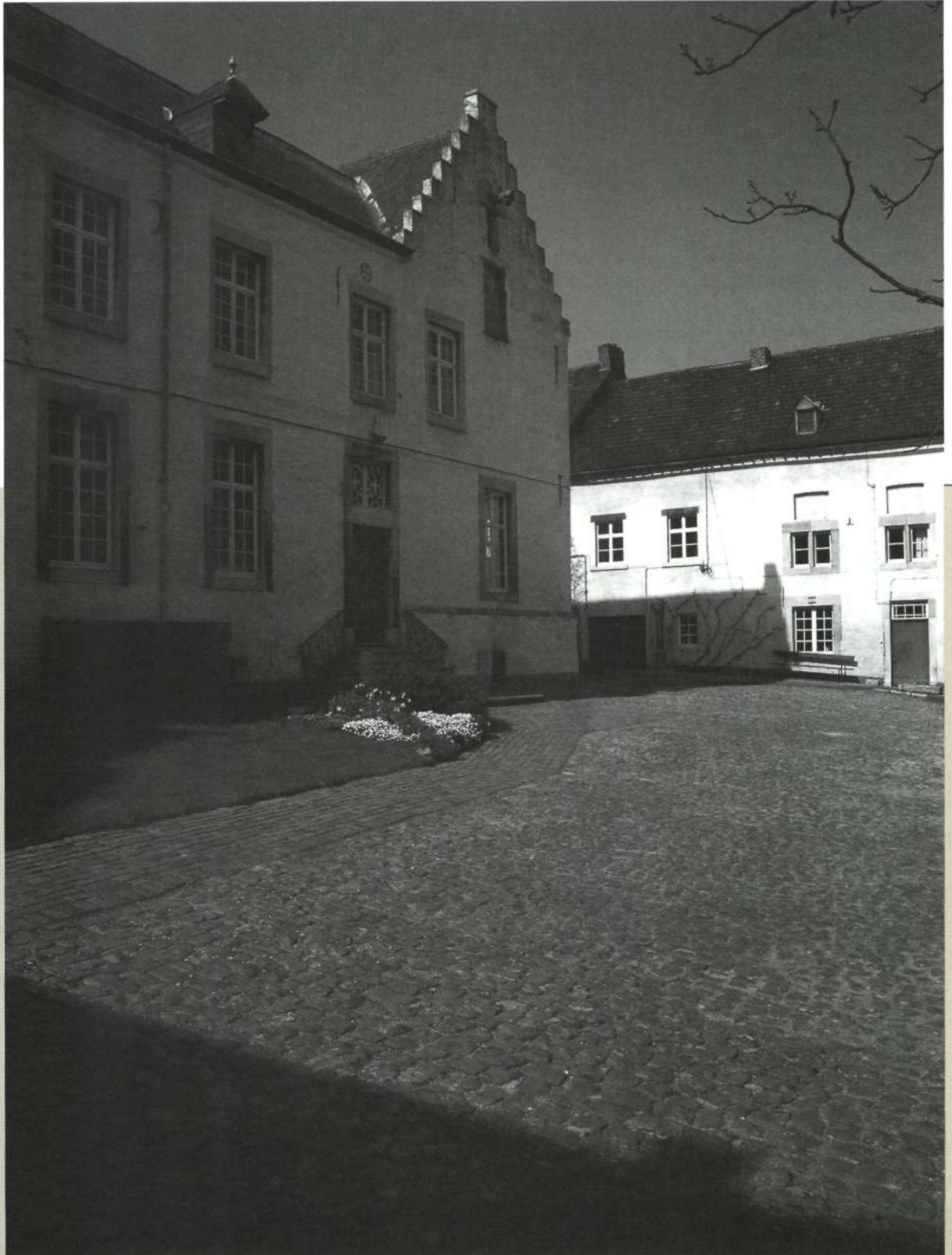
kerk liep, bevond zich in 1715 het dormitorium van de filosofiestudenten (*B. Dormitorium philosophorum*). De kloostergemeenschap vertoefde in de oostvleugel (*C. Dormitorium conventualium* en *O. Vestiaria conventualium*), terwijl de theologiestudenten hun kamers hadden op de verdiepingen van de zuid- en westvleugels rond het hof (*D. Dormitorium theologorum*). De theologieschool (*E. Schola theologorum*) bevond zich in de westvleugel, waar nu de huizen 25-29 van de Onze-Lieve-Vrouwstraat staan, en genoot van een prachtig uitzicht op de grote lusttuin (*Y. Hortus major*). Bernardus de Jonghe, die als jonge predikheer zijn opleiding in het Leuvense klooster had gekregen, wist precies de kamers van de moderatoren (*F. Camerae modreatorum studij*) en de linnenkamers van de studenten (*N. Vestiaria studiosorum*) te situeren. Opvallend is dat hij de refter vergeten is te vermelden. De refter was een van de belangrijkste gebouwen in een mendicantenklooster en werd vaak gebruikt als vergaderzaal. In Leuven waren er zeker gescheiden refters voor de communauteit en de studenten, beide in de onmiddellijke nabijheid van de keuken (*M. Culina*).

Aan de zuidkant van het kloostercomplex, bevond zich een binnenplein met het gastenkwartier (*H. Camerae hospitium*), het logies van de prior (*L. Prioratus*) en de werkplaatsen, onder meer een brouwerij (*K. Braxatorium*) en een houtstapelplaats (*I. Custodia lignorum*). Ten oosten van de oostvleu-

gel ontwikkelden zich de kleine tuinen (*W. Horti minores*) die waarschijnlijk de rustigste plek van het complex waren. Aan de zuidkant van de tuin bevond zich de grote bibliotheekvleugel (*P. Bibliotheca*). Omwille van de overstromingen en de ligging aan de Dijle, was de bibliotheek op de eerste verdieping van de vleugel gelegen, boven een open galerij (8). Op een tekening uit de 17de-eeuwse *Leuvense prentenatlas* is de bibliotheek vanuit het noorden afgebeeld, evenals de infirmerie langs de Dijle. Delen van dit gebouw zijn nog binnen het huizenblok bewaard (9). De infirmerie (*S. Infirmaria*) van het klooster had een eigen gesloten tuin (*V. Hortus infirmarie*) en een apotheek (*T. Pharmacopea*). Tussen de infirmerie en de bibliotheek, aan de bocht van de Dijle, situeert de ets van 1715 de kapel van hertogin Aleidis (*R. Sacellum Ducissae Brabantiae*). Dit gebouw zal een deel zijn van het huis dat de weduwe van Hendrik III in de tuin van het klooster voor zichzelf had laten bouwen en dat zij in 1265 aan de dominicanen schonk (10). Naast deze kapel vermeldt de ets de kamer van het lid van het bestuurscollege van de faculteit godgeleerdheid (*Q. Camera Regentis strictae facultatis*).

In de noordoostelijke hoek van het kloosterterrein bevonden zich de twee poorten van het klooster (*Portae conventus*). De hoofdingang met poortgebouw vormde het einde van de Predikherenstraat die rechtstreeks tot de Brusselsestraat leidde. Een tweede poort opende via een brugje op de Dijle op de Wieringstraat en op de wed waar paarden konden drinken, "Drinkwater" genoemd (11). De twee deuren gaven toegang tot het voorplein voor de kerk (*Z. Area ante Ecclesiam*) dat overeen stemt met het stuk van de huidige Onze-Lieve-Vrouwstraat aan de noordkant van de kerk. Dit door muren omheinde areaal was toegankelijk voor de leken die zich naar de kerk begaven om de prediking in het schip te volgen. Door de deur aan de westkant kwam men in de lusttuin terecht, en verder, in het klooster en op de binnenplaats van het gastenkwartier. De lusttuin, die door de Aa was afgebakend, was geconcipeerd op basis van een lange noord-zuidas, doorkruist door drie oost-westassen. Op de ets zien we dat er langs de wegen hagen zijn geplant, terwijl de tuinbedden met groenten blijken gevuld te zijn. Twee paviljoentjes onder een piramidedak evenals een beugelbaan voor de ontspanning van studenten en docenten (12) zijn de enige fantasie onderdelen in deze nogal strenge tuin waar geen enkele fruit- of sierboom is geplant (13). Aan de aftakking van de Aa is een houten hok, klaarblijkelijk boven een sluis, gebouwd. Van een verbinding

Nr. 135
Bijlage bij
M&L 24/5
sept.-okt.
2005

*Klooster Kolen
in Borgloon,
winnaar van de
Vlaamse
monumentenprijs*

Literatuur

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Robert Mallet-Stevens

L'oeuvre complète

Olivier Cinqualbre (red.)

Parijs, Centre Pompidou, 2005, 240 p.,
ISBN 2-84426-270-8

Catalogus van de prachtige overzichtstentoonstelling (Centre Georges Pompidou 2005) gewijd aan architect en designer Robert Mallet-Stevens (1886-1945), één van de protagonisten van het modernisme in Frankrijk. De amper 20-jarige loopbaan van Mallet-Stevens, die zelf opdracht gaf zijn archieven te vernietigen, wordt hier voor het eerst gereconstrueerd op basis van een minutieuze speurtocht naar alle mogelijke bronnen, bewaarde tekeningen en documenten. Aanvankelijk sterk beïnvloed door het Palais Stoclet van Josef Hoffmann, maakte hij vooral naam met opulente villa's voor de 'haute bourgeoisie' zoals de Villa des Noailles in Hyères, de Villa Cavroix in Croix, of stads-woningen voor de artistieke elite zoals de rue Mallet-Stevens in Parijs, naast bijdragen aan de wereldtentoonstellingen van 1925 en 1937, en tal van avant-garde filmdecors. Het boek omvat een reeks korte essays, gelardeerd met eigen geschriften, en een ruim geïllustreerde oevrecatalogus.

Wattjes en de Nieuwe Bouwkunst

Prof.ir. J.G. Wattjes (1879-1944),

publicist en architect

Tineke Ladders

Zutphen, Walburg Pers, 2005, 128 p.,
ISBN 90-5730-340-X

Monografie over prof.ir. J.G. Wattjes (1879-1944), architect en hoogleraar aan de toenmalige Technische Hogeschool Delft, die vooral internationale bekendheid kreeg als publicist. In de jaren 1920-30 liet hij het buitenland via prachtig verzorgde plaatwerken kennismaken met de recente Nederlandse architectuurontwikkelingen, waarbij alle stromingen, van de Amsterdamse School tot het Nieuwe Bouwen evenredig aan bod kwamen. Op dezelfde wijze maakte hij de internationale moderne bouwkunst toegankelijk voor een groot publiek zowel in Nederland als in België. Daarnaast tekende hij voor het indrukwekkende *Constructie van Gebouwen*, een tiendelig handboek voor bouwkunde, begonnen in 1920 en herdrukt tot 1944. Het boek volgt een chronologische opbouw waarbij op basis van nieuw onderzoek Wattjes' leven en loopbaan wordt gereconstrueerd, zijn opleiding bij E.H. Gugel, zijn praktijk als architect, hoogleraar en publicist. Daarnaast wordt uitvoerig aandacht besteed aan zijn rol en plaats in het toenmalige kunst- en architectuurdebat, met name zijn relatie tot het modernisme, en aan de samenhang tussen zijn architectonisch werk en zijn filosofische opvattingen.

Modern

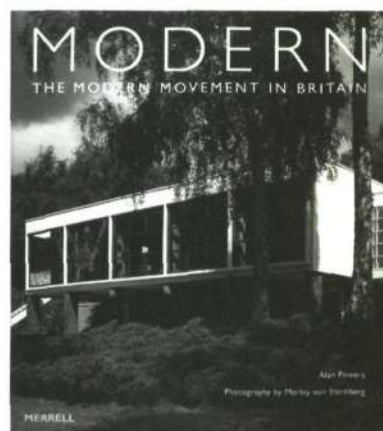
The Modern Movement in Britain

Alan Powers en Morley von Sternberg

Londen, Merrell, 2005, 240 p.,

ISBN 1-85894-255-1

Verzorgd naslagwerk over de Britse bijdrage aan de architectuur van de Moderne Beweging, een nieuw en gedetailleerd overzicht van het gebouwde erfgoed uit de jaren 1930, de periode waarin het Verenigd Koninkrijk, mede dankzij immigranten uit Duitsland en Oost-Europa, een eigen rol begon te spelen in de geschiedenis van het modernisme. Het hoofdaandeel van het boek behandelt in alfabetische volgorde de loopbaan van een zestigtal van de belangrijkste architecten of partnerschappen die actief waren tijdens het interbellum, internationaal bekende namen als Walter Gropius, Marcel Breuer en Erich Mendelsohn, naast Britse protagonisten als Berthold Lubetkin, Wells Coates, Serge Chermayeff, Connell, Ward & Lucas, Edwin Maxwell Fry, Oliver Hill, Sir Owen Williams en vele andere. Een kort biografisch overzicht wordt telkens geïllustreerd met één of meerdere belangrijke werken, die waar mogelijk recent werden gefotografeerd. Een breed gamma van bouwtypes, van woningen en appartementsgebouwen, tot scholen, kantoorgebouwen en ziekenhuizen, komt hierbij aan bod. Een boeiend inleidend essay belicht de wijze waarop Moderne Beweging in het Verenigd Koninkrijk werd geïmplementeerd, binnen de context van de ontwikkelingen in Europa en Amerika.

Villas 50 en France
 Raphaëlle Saint-Pierre
 Parijs, Editions Norma, 2005, 224 p.,
 ISBN 2-909283-94-1

Opmerkelijke typologische studie over één van de iconen van de jaren '50 in Frankrijk, de villa, de leefwereld van de modern denkende burgerij die zo meesterlijk werd gepersifleerd door Jacques Tati in *Mon Oncle*, en het proefterrein van een jonge generatie architecten op zoek naar vernieuwing op het ritme van de vitaliteit, het optimisme en de geest van provocatie van die tijd. Deze architectuur van het wonen, even experimenteel als materialistisch, consumptief als utopisch, vond een stimulans in de *Salons des arts ménagers* en in de talrijke wedstrijden die met groeiende inventiviteit door de gespecialiseerde bladen werden georganiseerd. In het eerste deel van het boek wordt het Franse architecturale vocabularium van de jaren '50 geanalyseerd, met zijn invloeden uit de Verenigde Staten, Scandinavië, Japan en Brazilië, balancerend tussen het organische en het rationale, het brutalisme en de totaal-kunst, zonder af te dingen op de functionaliteit van het plan, de noden van het moderne comfort en de noodzakelijke band met de natuur. Het tweede deel presenteert in detail 25 typische villa's door gevestigde namen als Le Corbusier, André Lurçat, Alvar Aalto of Philip Johnson, naast jonge architecten als Claude Parent of André Wogenscky, ingenieurs en kunstenaars als Jean Prouvé, André Bloc of Pierre Soulages.

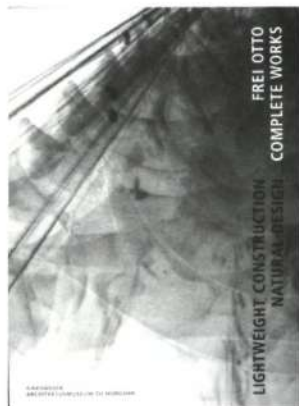
Louis I Kahn
 Robert McCarter
 Londen, Phaidon, 2005, 512 p.,
 ISBN 0-7148-4045-9

Lijvige monografie over de in Estland geboren architect Louis I Kahn (1901-1974), die in zijn goed twintigjarige loopbaan een rijk en gevarieerd oeuvre naliet dat telkens opnieuw basisbegrippen als licht, massa, structuur, monumentaliteit en materiaal in vraag durfde te stellen. Kahn geldt als één van de belangrijkste architecten van de tweede helft van de 20ste eeuw, die een alternatief bood voor de steriele anonimiteit van de 'Internationale Stijl' en via zijn langdurig architectuuronderwijs aan Yale grote invloed uitoefende op de jongere generatie. Tot zijn alombekende sleutelwerken behoren de Yale University Art Gallery, de University of Pennsylvania Medical Research Towers, het Salk Institute, het Bangladesh National Capital, het Kimbell Art Museum. Het boek biedt een bevattelijk en kritisch overzicht van Kahn's architectuur, waarbij zijn belangrijkste projecten en sleutelthema's in chronologische volgorde worden geanalyseerd, te beginnen met het ontwerpproces en de onderliggende ideeën, gevolgd door de bouwmethodes en -materialen en eindigend met een overvloedig gedocumenteerde, virtuele exploratie van het ruimtelijk concept, primair in het denken van de architect. Een compilatie van geschriften en een oeuvrelijst sluiten het boek af.

Frei Otto Complete Works
Lightweight Construction Natural Design
 Winfried Nerdinger (red.)
 Basel, Birkhäuser, 2005, 392 p.,
 ISBN 3-7643-7231-1

Monografie over de Duitse architect, onderzoeker en designer Frei Otto (1925), een pionier inzake lichtgewicht constructiemethodes en een voorloper van het ecologische denken in de architectuur, die een belangrijke internationale reputatie opbouwde in de tweede helft van de 20ste eeuw. Met baanbrekende studies als 'Das hängende Dach' uit 1954, gaf hij belangrijke aanzetten tot een eigentijdse bouwtechnologie met een minimum aan materiaal en energie, geïnspireerd door en in harmonie met de natuur. Zijn ideaal zijn vederlichte, tentachtige membranen die als een tweede huid pleinen, steden en landschappen overspannen, of mobiele structuren die eenvoudig kunnen worden ontmanteld. Hij bracht deze toekomstgerichte idealen in praktijk met opzienbarende realisaties als het Duits paviljoen op de Wereldtentoonstelling van 1967 in Montreal en het dak van het Olympisch Stadium in München uit 1972. Een tiental essays belicht de hoogtepunten van zijn loopbaan en diverse aspecten van zijn werk en theoretisch discours, met bijzondere aandacht voor de invloed van de biologie. Een becommentarieerde oeuvre-catalogus met een kleine 200 projecten, en overvloedig illustratiemateriaal, met name schetsen, maquettes en archiefphoto's vormen de hoofdmoot van het boek.

Exit Utopia

Architectural Provocations 1956-76
Martin van Schaik en Otakar Máčel (red.)
Delft, IHAU-TU Delft, Munchen,
Prestel, 2005, 320 p.,
ISBN 3-7913-2973-1

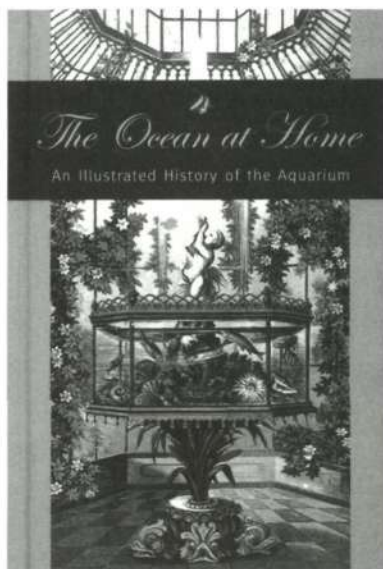
Fraai uitgegeven studie met een verbluffende iconografie, gewijd aan de radicale, utopische visies op architectuur en stedenbouw, die in de jaren 1960 en '70, als reactie op het stieriele, consumptieve functionalisme van de naoorlogse wederopbouw, de toekomst van de discipline in vraag stelden. Aanleiding tot het boek is een symposium (Delft, 2000) gewijd aan *New Babylon*, de megastructuur van Cobra-kunstenaar en 'situationist' Constant Nieuwenhuys, naar eigen zeggen zowel een sociaal utopia, een stedenbouwkundig ontwerp, een artistieke visie, een culturele revolutie, een technologische overwinning als een oplossing voor de praktische problemen van het industriële tijdperk. Centraal staat een driedelig essay, dat het project situeert zowel in de tijdsgeest als in de artistieke loopbaan en het theoretisch discours van Constant. Zeven andere toekomstvisies, architecturale meesterwerken op papier, worden integraal gereproduceerd: *Paris Spatial* van Yona Friedman, *Plug-in City* van Archigram, *The Continuous Monument* en *The Fundamental Acts* van Superstudio, *No-Stop City* van Archizoom, *Exodus* van Rem Koolhaas en Elia Zenghelis, en *La Vilette* van Léon Krier, en in kortere essays commentariseerd.

The Ocean at Home

An Illustrated History of the Aquarium
Bernd Brunner
New York, Princeton Architectural
Press, 2005, 144 p.,
ISBN 1-56898-502-9

Verrassende studie over een ongevoond thema: de geschiedenis van het aquarium, bescheiden maar aantrekkelijk uitgegeven, met een verbazingwekkende iconografie. De mysterieuze wereld onder het oceaanoppervlak heeft de mens altijd al gefascineerd, maar pas met de uitvinding van het 'aquarium' in het midden van de 19de eeuw, kon het publiek ook daadwerkelijk kennis maken met tot dan ongekende, exotische wezens uit het diepste van de zee. Een voorbijgaande 'aquarium-mania' in het Victoriaanse burgersalon, maakte al snel plaats voor een nieuwe attractie: de grote openbare aquaria in de grootsteden, waar het zeeleven ook wetenschappelijk werd bestudeerd. Het boekje schets de evolutie van dit fenomeen, binnen de socio-culturele context van de 19de eeuw, en probeert te achterhalen waarom wetenschappers, uitvinders en obsessieve liefhebbers en verzamelaars de oceaan op huiskamerformaat wensten te herscheppen. Ruime aandacht gaat daarbij naar de ontwikkeling van de typologie en de techniek van het aquarium, zowel voor thuisgebruik als op openbare schaal.

Kijkparadijzen voor het volk

Panorama's en diorama's in Antwerpen
Stefaan Grieten en Evelien Verniers
Antwerpen, Provinciebestuur Antwerpen, Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, 2005, 72 p., ISBN 90-7609-962-6

Derde in een reeks erfgoedgidsen voor de provincie Antwerpen, waarin ditmaal een onbekend en boeiend stukje Antwerps verleden wordt belicht: panorama's en diorama's, in de 19de eeuw adembenemende, illusionistische kijkekspektakels voor de massa, heden helaas verdwenen en vergeten. Vanaf 1836 deed dit rondreizende fenomeen regelmatig Antwerpen aan. In 1881 openden niet minder dan drie panorama's, hetzij in een tent hetzij in een permanente rotonde hun deuren, en ook op de wereldtentoonstelling van 1894 behoorden zij tot de veel bezochte attracties. Populaire thema's waren *Antwerpen in de XVIde eeuw*, de veldslagen van Waterloo en Wörth, en het natuurschoon van Congo. Het boekje gaat in op het ontstaan, de evolutie en de techniek van zowel panorama als diorama, hun vroegste aanwezigheid in Antwerpen, de gloriejaren in de late 19de eeuw, met bijzondere aandacht voor de permanente panorama's en de wereldtentoonstelling 1894.

Voor alle reacties:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

De boeken liggen ter inzage in de bibliotheek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE)
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel
(tijdens de kantooruren)

Publicaties

Anna Bergmans

MUURSCILDERINGEN TACTIEL BEKEKEN

Dit boek van kunsthistoricus en restaurateur Walter Schudel reflecteert kritisch op de theorie en de praktijk van de restauratie van muurschilderingen zoals die zich de jongste vijftig jaren heeft ontwikkeld en dit vanuit een zekere onvrede met de algemeen gangbare benadering. Op het domein van de restauratie van muurschilderingen was er in België en in West-Europa in het algemeen, tijdens de laatste decennia weinig reflectie; de in Italië vastgelegde methodes in de tweede helft van de 19de eeuw werden systematisch en bij wijze van spreken blindelings toegepast en worden vandaag nog woordelijk geproclameerd.

Eenzijds wordt er volgens de auteur te weinig rekening gehouden met de tactiliteit van de muurschilderingen en wel met de concrete tactiele waarden (dingen die men zou kunnen voelen indien men het schilderwerk zou mogen betasten: texturen, micro-modelé, oppervlakken, gewicht, richting, buiging).

Anderzijds is er in het restauratieconcept een overheersende keuze voor de voorstelling, voor hetgeen afgebeeld wordt, en wel voor het aspect «leesbaarheid»: kan de toeschouwer «lezen» wat er wordt voorgesteld?

Muurschilderingen worden volgens Walter Schudel dan ook te eenzijdig «visueel» gelezen. Herstel van de leesbaarheid komt neer op het vervolledigen van het voorgestelde of het herstel van de *unità potenziale* – de eenheid van het voorgestelde – zoals Cesare Brandi het formuleerde in zijn *Teoria del restauro* (1963).

Indien de restaurateur het kunstwerk minder eenzijdig visueel zou lezen, maar het ook tactiel zouden waarnemen, dan zou dit leiden tot een andere benadering van de restauratie, namelijk niet uitsluitend camoufleren van wat stoort, wat niet functioneert

dus (nl. hetgeen in de voorstelling ontbreekt), maar uitgaan van de sterkte van de schildering, van hetgeen wel functioneert. Juist die sterke punten zijn dikwijls in hoge mate tactiel gekleurd – en met het verouderen hoe langer hoe meer.

De gangbare benadering van muurschilderingen en de hieruit voortvloeiende restauratie, zoals die in de tweede helft van de 20ste eeuw naar voren komt, wortelt in de 19de-eeuwse opvattingen zoals duidelijk aan de hand van literatuur wordt aangetoond. Na Wereldoorlog II onderging België een sterke invloed van de restauratiefilosofie zoals die in Italië ontwikkeld werd, waar de muurschilderkunst pregnant aanwezig is, weliswaar in een andere techniek (*al fresco*), maar met een identieke vraagstelling naar de restauratie toe. De daar ontwikkelde methode van de systeemretouche en de tot in de perfectie ontwikkelde techniek van het afnemen van muurschilderingen worden in het proefschrift kritisch doorgelicht wegens hun duidelijk gebrek aan in rekening brengen van de tactiele waarden.

Het boek is een pleidooi voor méér aandacht voor het zuiver plastische, voor de beeldmiddelen in het algemeen en de materie in het bijzonder. De auteur toont aan dat de concrete tactiliteit, die de voornaamste factor is van de vitaliteit van het oppervlak zowel in de restauratietheorie als in de praktijk niet de aandacht krijgt die ze verdient hoewel ze het fysische en

esthetische draagvlak vormt voor alle restauratie-ingrepen. Een restauratie van muurschilderingen (Sint-Pauluskerk Vossem) die door Walter Schudel zelf werd uitgevoerd en waar de tactiele waarden wel in rekening zijn gebracht wordt tot besluit nader toegelicht.

De studie getuigt van een grote kritische zin, die de omgang met het kunstwerk in vraag heeft gesteld; het kunstwerk werd op esthetisch en artistiek vlak onderzocht om te komen tot een nieuwe restauratiepraktijk die de tactiele waarden in rekening brengt. Het uitstekende fotomateriaal illustreert de stellingen op treffende wijze.

Walter Schudel, *Muurschilderingen tactiel bekeken*, Brussel: VUBPress, 2005.
€ 19,95
ISBN 9054873752

Marjan Buyle

DE MUSEUMGIDS

Zopas verscheen de Museumgids Vlaanderen Et Brussel, uitgegeven door Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen. De vorige gids dateerde ondertussen al van 1997 en was dus enigszins achterhaald. In deze nieuwe gids met een handig formaat worden meer dan vierhonderd musea overzichtelijk voorgesteld, met alle praktische gegevens (adres, openingsuren, prijzen, reducties, bereikbaarheid met openbaar vervoer enz.), een foto en een korte inleiding tot de collectie. Dit vrij ambitieus opzet kon gerealiseerd worden dank zij de steun van diverse partners, o.a. Culturele Biografie Vlaanderen en de provinciale museumconsulenten.

De Museumgids. Vlaanderen en Brussel is verkrijgbaar in de boekhandel en kost 15 €. Info: OKV, Hofstraat 15, 2000 Antwerpen en www.tento.be

DE ANDERE RUBENS

Een bijzonder boeiend boek van Rutger Tijs over de persoon van Rubens. De auteur stelt zich de fascinerende vraag hoe het in die tijd werkelijk zou geweest zijn, en hoe bijvoorbeeld de architectuur van die tijd er werkelijk uitzag. Architecturale authenticiteit kan, eenmaal verloren, nu eenmaal niet teruggehaald worden.

Het Rubenshuis bijvoorbeeld is na zijn dood voor zoveel uiteenlopende doeleinden gebruikt, dat het moeilijk is om nog enig inzicht te verwerven in de originele bouwsubstantie. Tijs probeert ook door te dringen tot wie Rubens eigenlijk was, wat hij allemaal wist, wat hij las, welke reizen hij maakte en welke indruk die op hem maakten, wat hij daar zag en wie hij ontmoette. De auteur neemt ons mee op een uiterst intrigerende reis doorheen Rubens' tijd. Het boek is uitvoerig geïllustreerd met ongewone en ongekende beelden, prenten, schetsen, tekeningen, architecturen en personages. Een verfrissende kijk op de Antwerpse meester, waarvan de vroegere publicaties zich meestal uitsluitend focusten op Rubens' schilderijen.

Rutger Tijs, *De andere Rubens. Activiteiten, interesses, leefwereld* werd uitgegeven door Davidsfonds Leuven.

HET VLEESHUIS

Het Vleeshuis in Antwerpen is een opvallend middeleeuws bouwwerk vlakbij de Grote Markt. Het weerspiegelt de vroegere macht en aanzien van het slagersambacht en was vorig jaar juist 500 jaar oud. Als vleeshal en gildenhuis van de slagers speelde het Vleeshuis een belangrijke rol in het economische en sociale leven van de Scheldestad, en het werd opgetrokken in de Gouden Eeuw. Op het einde van de 19de eeuw werd het omgebouwd tot museum voor toegepaste kunst. Jan Lampo schetst de geschiedenis van het gebouw en zijn gebruikers vanaf de stichting van het slagersam-

bacht in 1250. Elke stad die zichzelf respecteerde beschikte toen immers over een lakenhal, een broodhuis, een graanhuis en een vleeshuis. Het Vleeshuis was oorspronkelijk een overdekte markt met kramen.

Jan Lampo, *Het Vleeshuis. Slagerspaleis van Antwerpen* werd uitgegeven door Davidsfonds Leuven

BRUSSELS. A VIEW FROM THE SKY

Het is vreemd hoe anders een stad er uitziet vanuit de lucht: meer geordend, kleurrijker, stiller, mooier. Toch kan een luchtfoto soms schrijnende toestanden blootleggen, waarvan de gewone wandelaar verstoken blijft, zoals de lege gevels van het Martelaarsplein met alleen maar een grote bouwput op de plaats van de vroegere herenhuizen, of de compleet ingekapselde overblijfselen van wat eens Brussels' trotse omwalling was. Een heerlijk boek voor elke Brusselaar om er alles in te herkennen en voor de niet-Brusselaar om zijn hoofdstad te ontdekken op een ongewone manier.

Wim Robberechts, *Brussels. A view from the sky* werd uitgegeven door Davidsfonds Leuven. De onderschriften onder de foto's zijn viertalig.

Tentoonstellingen

Marjan Buyle

PELGRIMSSCHATTEN BYZANTIUM - JERUZALEM

De collecties van de Hermitage, het beroemde Winterpaleis van Sint-Petersburg, zijn bijzonder rijk. Zo rijk zelfs dat de idee opkwam om een satellietmuseum op te richten in Nederland, met als naam Hermitage Amsterdam, prachtig gehuisvest in het voormalige Amstelhof aan de Nieuwe Herengracht. In deze nieuwe stichting worden thematische tentoonstellingen georganiseerd. Deze vierde tentoonstelling toont 200 unieke kunstwerken, die door de toenmalige pelgrims naar het Heilig Land als aandenken werden meegenomen.

Vanaf 313 na het Edict van Milaan, uitgevaardigd door keizer Constantijn, mochten de christenen hun geloof praktiseren en wat later werd Constantinopel, het oude Byzantium, uitgeroepen tot nieuwe hoofdstad van het Romeinse Rijk. In die periode vond ook Helena, de moeder van Constantijn, de restanten van het Ware Kruis van Christus. Helena werd sindsdien als eerste pelgrim naar Jeruzalem beschouwd. Van dit ware kruis werden talloze relieken opgeborgen in rijk versierde reliekhouders, waarvan er enkele op de tentoonstelling te zien zijn.

De stemmig opgestelde werken in mooie kijkkasten bevatten een aantal zeer ongewone en merkwaardige stukken: een tot in de details uitgewerkt model van de Grafkerk van Jeruzalem bijvoorbeeld, vervaardigd uit ebbenhout, palmbout, ivoor en parelmoer; schitterende objecten gesneden in parelmoer zoals kruisen en schelpen; een fijn geborduurd liturgisch doek met de Graflegging van Christus en nog veel meer. Ook kleine gebruiks- of liturgische voorwerpen zijn er te zien: borstkruisen, olielampjes, schalen, versierde lepels,

Zilveren reliekkistje, rond 550,
© Hermitage Sint-Petersburg

ringen en stempels. De tentoonstelling zou niet af zijn zonder de obligate icoonschilderingen, waarvan de *Madre di Consolazione*, de Palestijnse madonna die de affiche siert veruit de mooiste is. Een rijke bron voor oosterse iconografie zijn de zogenaamde topografieën van Palestina: doeken waarop centraal de Grafkerk is afgebeeld en daarrond talloze scènes met historische of religieuze gebeurtenissen. Deze topografieën werden op doek geschilderd, omdat ze opgerold in een koker gemakkelijk konden vervoerd worden. Zeer vreemde voorwerpen zijn de bij pelgrims populaire iconen geschilderd op vissenschiedels! De vissen waren afkomstig uit het meer van Galilea of het meer van Tiberius. Vaak heeft de geschilderde voorstelling trouwens iets met vissen te maken, zoals de wonderbare visvangst in het meer van Galilea en het voeden van de 5000 mensen met twee broden en vijf vissen.

De tentoonstelling loopt van 1 oktober 2005 tot 26 maart 2006 in het Hermitage Amsterdam aan de Nieuwe Herengracht 14 (vlakbij Waterlooplein). Info op www.hermitage.nl. Gemakkelijk bereikbaar met de trein. Info www.nmbs.be. Dagelijks van 10u tot 17u. Mooie catalogus in de vorm van een aantrekkelijk en vlot leesbaar boekje (22.50 €), verkrijgbaar in het Nederlands en het Engels.

Kruisridder achtervolgt vijand, replica van een muurschildering
(© Musée National des monuments Français, Parijs)

Marjan Buyle

DE KRUISTOCHTEN

In het vernieuwde Museum Catharijneconvent in Utrecht wordt een tentoonstelling gewijd aan het fenomeen van de kruistochten, en ditmaal niet zoals we het in onze geschiedenisboeken geleerd hebben, maar gezien vanuit christelijk, islamitisch en joods standpunt. Niet alleen bloedige taferelen en heldendaden worden er geïllustreerd, maar ook al die zaken die de westerlingen er van de 'vijanden' geleerd en meegebracht hebben.

Het is een combinatie geworden van een honderdtal historische objecten, die het verhaal vertellen van de middeleeuwse kruistochten naar het Heilig Land, waaronder de niet onbelangrijke uitwisseling van kennis tussen die verschillende culturen. Zo is bijvoorbeeld te zien hoe uitgebreid de deskundigheid van de Arabieren was op het gebied van de heekunde en de chirurgie.

De tentoonstelling De Kruistochten is nog te zien tot en met 5 maart 2006 in het Museum Catharijneconvent aan de Lange Nieuwstraat 38 in Utrecht, van dinsdag tot vrijdag van 10-17u, zaterdag, zon- en feestdagen van 11-17u en gesloten op maandagen en op 1 januari 2006. Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus in kleuren-druk van de hand van Jonathan Riley-Smith. Info: www.catharijneconvent.nl

Maquette van de H. Grafkerk in Jeruzalem
(© Museum Catharijneconvent, Utrecht)

Marcel M. Celis

**ADOLPHE CRESPIN,
AAN DE OORSPRONG
VAN DE ART NOUVEAU**

Adolphe Crespin (1859-1944), als schilder-'decorateur', ontwerper van affiches, sgraffitokunstenaar en theoreticus één der meest vooraanstaande vertegenwoordigers van de art nouveau in België, verleende zijn medewerking aan de belangrijkste architecten van zijn tijdperk, waaronder Paul Hankar, Léon Sneyers, Victor Horta, Henri Jacobs, Jules Barbier, Paul Saintenoy, Louis Ernest S'Jonghers, Frits Seeldraeyers e.a. Men beschouwt hem als de vader van de geïllustreerde affiches in België: in 1895 ontwierp hij ondermeer de sindsdien beroemde affiche voor Paul Hankar, die de architect aan zijn werktafel toont.

Hij werkte tevens een ophefmakende leermethode uit voor sierpatronen, op basis van een interpretatie van de flora en geometrische lijnvoeringen. Crespin was ook één van de vroegste verzamelaars van Japanse voorwerpen in België en schilderde verschillende 'Japanse reeksen' die op alle belangrijke tentoonstellingen van die tijd aanwezig waren.

Zijn merkwaardigste, in België nog bewaard gebleven bijdragen tot de decoratieve schilderkunst betreffen: de decoratie van de Solvay bibliotheek en de 'Janlet'vleugel van het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen van België (met de Provinciewapens), in het Leopoldspark, in Brussel; de 78 meter lange Congo fries voor de Koloniale Tentoonstelling van 1897 in Tervuren; de voormalige hemdenwinkel *Niguet* aan de Koningsstraat 13, in Brussel; het Vredegerecht van Anderlecht, de binnendecoratie van de kerk van Everberg, de kleine zaal van het *Ravenstein* te Brussel, de raadzaal van het gemeentehuis van Zoutleeuw, onverminderd de talrijke sgraffiti die op de fraaiste art nouveaugevels van de hoofdstad.

Art nouveau van het zuiverste soort straalt tot slot uit zijn talloze ontwerpen voor tapijten, behangpapier, glas-in-loodramen, borduurwerken en gemaroufleerde doeken.

Van deze kunstenaar duivel-doet-al worden een honderdtal – vaak nooit getoonde – werken exclusief tentoon-

gesteld in het *Horta Museum*, Amerikaansestraat 23-25, Sint-Gillis (Brussel), vanaf 14 oktober 2005 tot en met 9 januari 2006.

De fraaie catalogus, uitgegeven bij *Pandora* maar helaas slechts in het Frans verkrijgbaar, is het werk van Benoît Schoonbroodt, tevens wetenschappelijk adviseur van de tentoonstelling.

Niet te missen!

Adolphe Crespin, aan de oorsprong van de art nouveau, in het Horta Museum, Amerikaanse straat 23-25, Sint-Gillis (Brussel), nog tot 9 januari 2006. Dagelijks, behalve op maandag, van 14u tot 17.30u. Geleide bezoeken dagelijks, behalve op maandag, van 9 u tot 12.00 u.

Meer info:

Françoise Aubry, conservator van het Horta museum, 02/543.04.90
Benoît Schoonbroodt, 0476/20.21.24.

Archeologie

*Peter Van den Hove
Raf Van Laere*

GROTE MUNTSCHEAT ONTDEKT IN LIMBURG

Enkele weken geleden ontdekten detectoramateurs in het zuiden van de provincie Limburg één van de grootste muntschaten die ooit in Vlaanderen is gevonden. De schat dateert uit de 18de eeuw, weegt ongeveer 25 kg en omvat minstens 5000 tot 6000 koperen munten. De schat werd ontdekt door zes leden van de vereniging Prospector Vlaanderen. Hun zoektocht gebeurde op vraag van de eigenaar nadat in het verleden al meerdere vondsten op het terrein werden gedaan.

Wetenschappelijk belang

Wetenschappelijk is de muntschat erg belangrijk omdat er geen enkele vondst is gekend die een groot aantal koperen munten uit deze tijd bevat. Koperen munten werden in de 18de eeuw immers uitsluitend als wisselgeld gebruikt. Het opsparen van grote sommen kopergeld was dan ook zinloos.

Wetenschappers staan momenteel dan ook voor vraagstuk en heel wat bijkomend onderzoek zal nodig zijn

om een verklaring te vinden voor deze enorme schatvondst. Bovendien wordt met de vondst een onverwacht nieuw venster geopend op het gebruik van pasmunt tijdens de tweede helft van de 18de en het eerste kwart van de 19de eeuw.

Vlotte samenwerking tussen overheid en detectoramateurs

De vondst is door Prospector Vlaanderen gemeld bij de cel archeologie van de Afdeling Monumenten en Landschappen (AML). Deze correcte en vlotte melding is te danken aan een recente positieve dialoog die is opgestart tussen verenigingen van detectoramateurs en Vlaamse archeologen. Een werkgroep bereidt momenteel een toekomstige wettelijk gereguleerde samenwerking voor tussen hobbyisten en professionele archeologen.

De vindplaats van de schat zal worden opgenomen in de Centrale Archeologische Inventaris van Vlaanderen. De locatiegegevens van dergelijke vondsten zijn immers erg belangrijk voor archeologen en worden systematisch gebruikt voor verdere opvolging en archeologische advisering van toekomstige werken in de omgeving.

Toekomst van de schat

In samenwerking met de verschillende betrokken besturen en de eigenaar zal naar een bestemming voor de schatvondst worden gezocht.

Peter Van den Hove

OPMERKELIJKE VONDSTEN IN DE ST. TRUDO ABDIJ TE SINT-TRUIDEN

Recent noodonderzoek in de abdij van Sint-Truiden heeft een aantal interessante vondsten aan het licht gebracht. Het onderzoek had plaats in het kader van renovatiewerken en het leggen van nutsleidingen en was pas mogelijk na een vondstmelding door een alerte amateur archeoloog én door een snelle tussenkomst van de Afdeling Monumenten en Landschappen. De archeologische opvolging werd uitgevoerd door het projectbureau ARON, onder toezicht van de Afdeling Monumenten en Landschappen.

Tot de meest opmerkelijke vondsten behoren twee opmerkelijke figuratieve kraagstenen vervaardigd in een witte kalksteen. De eerste steen stelt mogelijk de heilige Trudo voor, de tweede draagt een afbeelding van Johannes de Doper. Beide kraagstenen worden in de eerste helft van de 16de eeuw gedateerd. Mogelijk zijn de fragmenten te linken aan de ingrijpende bouwcampagnes die abt Willem van Brussel rond deze periode liet uitvoeren.

Op het terrein werden ook talrijke andere belangrijke vaststellingen gedaan. Zo zijn er ondermeer fundamenten van Romeanse muren aangesne-

den. Enkele sporen zouden zelfs in de volle of vroege middeleeuwen kunnen gedateerd worden. Het uitgevoerde onderzoek toont aan dat er op de abdijzite nog heel wat belangrijke archeologische resten schuil gaan en een archeologische opvolging van bodemwerkzaamheden steeds noodzakelijk is.

ARON maakte een summier rapport op van het onderzoek. Dit verslag is raadpleegbaar in de bibliotheek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

Heraldiek

Patrick van Waterschoot

JAARLIJKSE UITREIKING VAN WAPENBRIEVEN IN HET HOTEL ERRERA

Op 4 juli 2005 vond in de prachtig gerestaureerde ambtswoning van de Vlaamse minister-president voor de vierde maal de jaarlijkse uitreiking plaats van de officiële wapendiploma's. Zestien medeburgers, behorend tot de Vlaamse Gemeenschap, mochten er hun officiële wapenbrief in ontvangst nemen uit handen van Vlaams minister Dirk Van Mechelen.

Sinds het bestaan van het decreet van 3 februari 1998 is het immers voor privé-personen en instellingen mogelijk om officieel een oud of een nieuw wapen toegekend te krijgen.

De Vlaamse regering verleent dit recht op advies van de Vlaamse Heraldische Raad (VHR, de 5de afdeling van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.)

Mevrouw Lieve Viaene-Awouters, voorzitter van de Raad schetste in haar toespraak de (opnieuw) groeiende belangstelling voor heraldiek bij het grote publiek. Heraldiek is dan ook een stuk immaterieel erfgoed dat

eeuwenlang in Vlaanderen leefde en nu heropleeft. Door het voeren van een wapen benadrukt de drager op een symbolische wijze zijn identiteit, maar ook zijn verbondenheid met familie en leefwereld.

De voorzitter lichtte kort de rol toe die de VHR in deze toekenningsprocedure speelt en herinnerde tevens aan de succesvolle organisatie van het 26ste Internationaal Congres voor genealogische en heraldische wetenschappen door de VHR vorig jaar in Brugge.

De heer Dirk Van Mechelen, Vlaams minister van Financiën en Begroting en Ruimtelijke Ordening nam hierop het woord. Hij dankte de voorzitter en de leden van de VHR voor hun onafhankelijke en kritische benadering van de aanvragen voor privé-wapens. De minister verklaarde ook met veel genoegen deel te nemen aan deze jaarlijkse plechtigheid. Het trof hem dat er, meer nog dan de vorige jaren, een zeer verscheiden beroepswereld vertegenwoordigd was. Zowel medici, juristen, vertegenwoordigers uit de wereld van kunsten en letteren, als ondernemers en vakmensen uit alle sectoren hebben, elk met hun eigen motivering, een aanvraag ingediend.

De eerste wapenbrief was voor de heer Daniël Ostyn, erelid van de

Vlaamse Heraldische Raad. De minister loofde zijn deskundigheid en jarenlange inzet voor de Raad. Daarna kregen ook de vijftien andere aanvragers hun officieel wapendiploma door de minister overhandigd. Ook de heren August Jan Belles, Jan Pieter Bogaert, Guido Daver, Raoul Depuydt, Alfredo Guillaume, Jozef Haerens, Philippe Jean Simon Hermanns, Evrard Michaël Simon Hulot de Collart Sainte Marthe, Rik Leppens, Gunnar Riebs, Henri Joseph Vandebroek, Gerard Van Driessche, Geert Van Steen, Henri Vivier, Marcel Wouters en hun naamdragen- de afstammelingen voeren voortaan een door de Vlaamse regering erkend wapen.

Na het poseren voor de groepsfoto werd een receptie aangeboden in de indrukwekkende spiegelzaal van het hotel Errera.

Vlaamse Monumentenprijs

*Hubert Bats &
Christine Vanthillo*

En de winnaar is ... **BORGLOON, HET KLOOSTER VAN KOLEN**

De Vlaamse Monumentenprijs gaat dit jaar naar Limburg, met name naar het klooster van Kolen te Borgloon. Klooster Kolen verdient de Vlaamse Monumentenprijs omdat dit een schoolvoorbeeld is van zorgzaam, behoedzaam en respectvol omgaan met het erfgoed zowel bouwkundig als landschappelijk. Dank zij permanent onderhoud zijn de zusters erin geslaagd de gaafheid van het monument met zijn omringend landschap te bewaren en hebben zij dure en ingrijpende restauraties en landschapsherstelwerkzaamheden kunnen vermijden, waardoor de authenticiteit vaak aangetast en zelfs vernield wordt. Bovendien voeren de zusters een publieksvriendelijk en publiekgericht onthaalbeleid zonder toe te geven aan de druk van commercialisering en overconsumptie door het toerisme.

Het monument

Het klooster van Kolen, Mariënlof genoemd, wordt bewoond door een communiteit van Cisterciënzerinnen. Het klooster ligt op een valleirand nabij Borgloon in de deelgemeente Kerniel, in het heuvelende Haspengouw met uitzicht op boomgaarden, weilanden en velden.

Het klooster werd in 1431 gesticht door de Kruisheren van Hoei met de financiële steun van Maria van Kolen, die zich als weduwe in het begijnhof van Sint-Truiden had teruggetrokken. Na de franse Revolutie werd het klooster opgeheven en door de Kruisheren verlaten. In 1822 werd het verkocht aan de Cisterciënzerinnen van Wauthier-Braine, die er tijdelijk een

meisjeskostschool in onderbrachten. Het complex bestaat uit een vierkantig kloosterpand, omringd door de kerk en drie woonvleugels, en een neerhof omsloten door hoevegebouwen. Het kloosterpand en het neerhof dateren in kern uit de 16e eeuw met wijzigingen in de 18de eeuw. De gebouwen zijn in baksteen opgetrokken en wit gekalkt. Men betreedt het klooster via een poortgebouw dat toegang geeft tot het erf waarrond de boerderijgebouwen en het woongedeelte geordend zijn zoals gebruikelijk bij de Haspengouwse vierkanthoeven. De huidige toestand verschilt weinig van degene die op de Ferrariskaart is weergegeven en het geheel vormt een

unieke combinatie van kloostergebouw en boerderij. De kloosterkerk dateert in oorsprong uit 1505 maar werd na een brand in 1750 heropgebouwd. In het kader van een globaal wederopbouwproject werd het interieur in de tweede helft van de 18de eeuw door de Kruisheren op een verfijnde manier versierd met rococo-stucwerk en houtsnijwerk. Het eikenhouten koorgestoelte en de lambrisering zijn van een bijzondere kwaliteit. De Luikse schilder Martin Aubé (1729-1806) kreeg opdracht in het koorgestoelte een cyclus schilderijen te integreren met taferelen over het leven van Odilia, patrones van de Kruisheren.

In de sacristie staat het beroemde Odilia-schrijn opgesteld, bestemd om de relikven van deze heilige, die eigendom waren van de Kruisheren, te bewaren. Vervaardigd in 1292, luidens de schedula, behoort dit schrijn met zijn beschilderde houten panelen tot de oudste voorbeelden van de paneel-schilderkunst in België. De taferelen, geschilderd in felle rode en groene tinten, illustreren de legende van de 11.000 maagden, waartoe Odilia behoorde, de vinding van haar relikven en overbrenging ervan naar Hoei. Toen in 1797 het klooster werd opgeheven, verhuisde het schrijn naar het Kruisherenklooster van Kolen.

Aubé versierde de muren van de sacristie met een wandbespanning van beschilderde doeken die scènes uit het leven van Christus uitbeelden o.a. de opwekking van Lazarus, de intrede in Jeruzalem en episodes uit het passieverhaal. Enkele jaren later werden onderaan de wandbespanning sacristiekasten geplaatst, die een schitterend voorbeeld van laat-18de eeuws Luiks rococo-snijwerk zijn. Het bureel van de priorin, de spreekkamers, de ontvangstzaal en de refter van de zusters zijn in hun originele toestand bewaard met de eikenhouten vloeren en vloeren in blauwe kalksteen, het rococo-stucwerk, de marmeren schouwen, het rijke houtsnijwerk, de schilderijen en de wandbespanning.

Het kloostercomplex wordt momenteel bewoond door tien zusters, waarvan de meeste op hoge leeftijd. Zij beheren de site met de grootste zorg en respect en trachten de authenticiteit van de gebouwen en de landschappelijke omgeving optimaal te bewaren. In het verleden hebben zij vaak de kerk en de gebouwen met eigen middelen trachten in stand te houden. Het complex is wettelijk beschermd als monument sinds 12 mei 1947 en als landschap sinds 26 juni 2001. De kloostergemeenschap heeft steeds in nauw overleg met de Afdeling Monumenten en Landschappen samengewerkt. Voor de restauratie van de kerk en het interieur deden de zusters beroep op het premiestel-

sel. In 2002-2003 werd het dak hersteld en het voegwerk en de goten vernieuwd. De muren werden behandeld tegen opstijgend vocht en stabiliteitsproblemen werden opgelost met een versterkende muurwapening.

In 2001 schreef de Monumentenwacht Interieur een alarmerend inspectierapport over de toestand van het roerend kunstbezit, bewaard in de kerk, de sacristie en de kapittelzaal. De schilderijen waren er zeer erg aan toe: de doeken waren aangetast door zwammen en schimmels veroorzaakt door opstijgend vocht en gebrekkige ventilatie; zij hadden hun spankracht verloren met zware deformaties tot

gevolg. De picturale laag vertoonde slijtage, lacunes, afschilferingen en verkleuringen. Bovendien was de schade veroorzaakt door een bominslag in WO II nog niet hersteld. De zusters besloten een materieel-technisch vooronderzoek, gekoppeld aan een volledige restauratie, te laten uitvoeren. Het globale dossier werd opgesplitst in verschillende loten enerzijds om per discipline een gespecialiseerde restaurateur aan te trekken en anderzijds om kleine restauratieateliers de kans te geven om mee te dingen. De restauratie van de schilderijen, beelden en het antependium werd tot grote tevredenheid van de zusters uitgevoerd. Om de schadelijke

invloed van direct zonlicht te vermijden werd op de glasramen van de kapel een UV-werende film aangebracht. Sinds begin 2005 kunnen de gerestaureerde kunstwerken weer op hun oorspronkelijke bestemming in klooster Kolen door de geïnteresseerde bezoeker bezichtigd worden.

Het landschap

Behalve monument is klooster Kolen ook de structurerende beelddrager in een beschermd landschap met een oppervlakte van ongeveer 35 hectaren. Het landschap maakt deel uit van het zachtglooiend vruchtbare landbouwgebied op de grens van droog en vochtig Haspengouw. Het is een

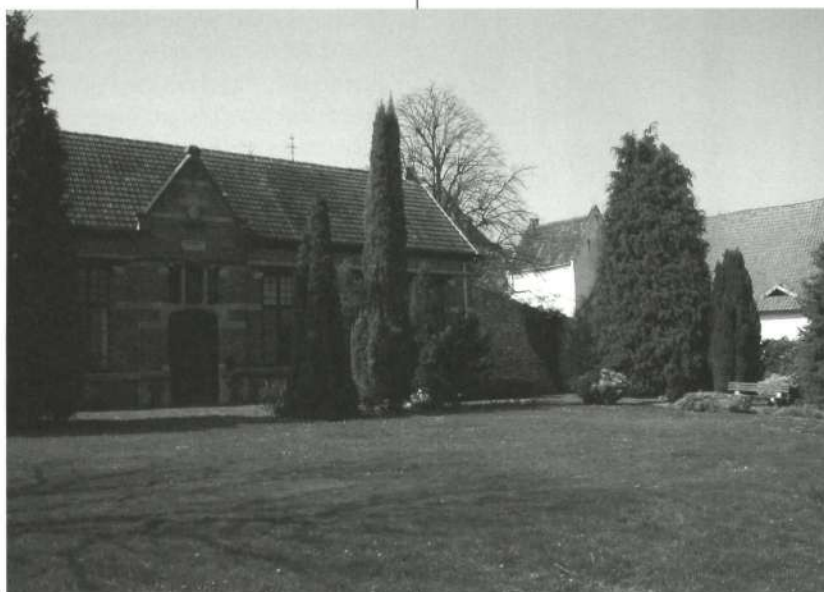
onderdeel van het massief van Borgloon, dat zich ruim 30 meter boven de ten zuiden van de lijn Heks, Bommerhoven, Jesseren en Piringen gelegen schiervlakte, verheft. Dit massief vertoont door continue erosie sterke denivellaties. Geografisch bevindt het landschap zich m.a.w. op het talud tussen Laag- en Midden- België. Deze steilrand valt hier samen met de grens tussen Droog- en Vochtig Haspengouw en met de overgang van de Zand- naar de Leemstreek

Uit de vergelijking van het historisch kaartmateriaal met de huidige topografische kaarten en terreingegevens blijkt dat het wegen- en percelerings-

patroon alsook het bodemgebruik in dit landschap grotendeels ongewijzigd gebleven zijn gedurende meer dan 200 jaar. Vooral in de omgeving van het klooster en op de valleirand van de Vilsterbeek zijn nog vrij gave restanten van hoogstamboomgaarden omhaagd door meidoornhagen en voorzien van barrièrs aanwezig. Een historische holle weg verbindt de vallei van de Vilsterbeek met het plateau en het klooster. De meest ingrijpende gebeurtenissen zijn de aanleg van de spoorweg in 1879, de recente vervanging van hoogstamboomgaarden door laagstamfruitteelt, gepaard met de schaalvergroting in de landbouw en de uitbreiding van de veiling.

Sterk landschapsbepalend is de noordwest-zuidoost georiënteerde asymmetrische vallei van de Kleine Herk met een steilere, van graften voorziene zuidwest gerichte- en een zwakkere noordoost gerichte helling. Plaatselijk drassige graslanden en populieren-aanplantingen kenmerken de vegetatie. Samen met enkele graften op de steile Z.W. gerichte helling van de vallei van de Kleine Herk, enkele hagen of restanten ervan als perceelsbegrenzing, begroeide beekranden en populierenrijen zijn het de enige lineaire vegetatie-elementen. Ter hoogte van het klooster komt langs de Kleine Herk een unieke vegetatie voor met dominantie van kalkminnende soorten.

Het plateau ten noorden van het klooster, de zogenaamde Kolenberg, is nagenoeg volledig in gebruik als akkerland; het plateau ten zuiden van de verlaten spoorwegbedding als akkerland en voor de laagstamfruitteelt. Zowel op het plateau als op de zacht hellende vallei van de Vilsterbeek zijn hagen – hoofdzakelijk meidoornhagen –, hoogstamboomgaarden wegbermen en taluds vegetatiekundig het belangrijkste; op een aantal wegbermen, taluds en langs de holle wegen komt een vrij zeldzaam wordende kalkminnende vegetatie voor. Hogervermelde lineaire landschapselementen op een voedselarm substraat herbergen eveneens plaatselijk

een droge graslandvegetatie met kalkindicatoren. Voor deze relict vegetatie is er namelijk een belangrijk ruimteprobleem ontstaan. Het toepassen van kunstmest en herbiciden op droge graslandpercelen met kalkrijke bodem zijn de oorzaken van hun botanische kwaliteitsvermindering gedurende de laatste decennia. Bermen zijn vaak hun nog enig mogelijke groeiplaats.

Ter hoogte van het klooster komt op de oude spoorwegbedding een kruidvlierruigte voor. Kruidvlier (*Sambucus ebulus*) is een vrij zeldzame soort kenmerkend voor kalkrijke bodems. De voormalige noordelijke hoogstamboomgaard t.o.v. de abdij is hoofdza-

kkelijk een siertuin. Het gazon wordt doorkruist door een regelmatig wegenpatroon. In het gazon zijn willekeurig bomen en sierstruiken aangeplant.

Een meidoornhaag omtuint nog steeds dit tuingedeelte. De bomen van de oostelijke boomgaard werden tussen 1923 en 1979 gerooid. De weidefunctie bleef behouden. De zuidelijke hoogstamboomgaard is ommuurd. Het bomenbestand is nog voor ongeveer 50% intact. Op de muren rond de boomgaard komt een waardevolle muurvegetatie voor. De nutstuin ten westen van de abdijgebouwen is nog aldus in gebruik.

Het kruisvormig wegenpatroon verdeelt de tuin in vier rechthoekige

percelen, afgeboord met een buxushaagje. In het verlengde van de hoofdas is in de tuinmuur een kapel ter ere van Sint-Jozef gebouwd.

De gaafheid en de authenticiteit van het omgevende landschap is grotendeels te danken aan de niet aflatende inzet met beperkte financiële middelen van een steeds kleiner aantal zusters.

Dit Cisterciënzerinnenklooster is geen gesloten gemeenschap. Integendeel, bezoekers worden er steeds gastvrij ontvangen. De zondagsmis is voor iedereen toegankelijk. Toeristen worden er deskundig rondgeleid in de kerk en de sacristie met het reliekschrijn. Tot in de zomer van 2004 hebben de zusters op kleinschalige en bescheiden wijze aan de bezoekers een koffietafel met zelf gebakken taart aangeboden. Nooit hebben zij zich laten verleiden tot commercialisering van de site ondanks de druk van de bezoekers. De inkomsten werden besteed aan het onderhoud van de gebouwen. Wegens de hoge leeftijd van de zusters hebben zij deze activiteit helaas moeten stopzetten. Nog steeds bestaat de mogelijkheid voor de individuele bezoeker om enkele dagen in het klooster te logeren op voorwaarde dat de regels van het kloosterleven worden gerespecteerd. Klooster Kolen neemt ook elk jaar deel aan de Haspengouwdag en de Open monumentendag. In de kerk worden geregeld kooroptredens en concerten in het kader van het Festival van Vlaanderen georganiseerd.

Regelgeving

Els Hofkens & Ellen Leroy

ARREST ARBITRAGEHOF VAN 6 JULI 2005 – ERFGOEDLANDSCHAPPEN

Op 14 september 2004 stelde de v.z.w. Vlaams Overleg voor Ruimtelijke Ordening en Huisvesting (koepelvereniging met als doel de behartiging van gemeenschappelijke en specifieke belangen inzake patrimonium t.a.v. ruimtelijke ordening, natuur en milieu alsmede inzake huisvesting) en de v.z.w. Landelijk Vlaanderen, vereniging van Bos-, Land- en Natuureigenaars een beroep tot vernietiging in bij het Arbitragehof van artikel 6 van het decreet van 13 februari 2004 houdende maatregelen tot behoud van erfgoedlandschappen. Dit artikel – dat het principe van de ankerplaatsen en erfgoedlandschappen introduceerde in het decreet van 16 april 1996 betreffende de landschapszorg – zou volgens de twee verzoekende partijen immers de artikelen 10, 11 en 16 van de Grondwet in samenhang met artikel 1 van het Eerste Aanvullend Protocol bij het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en het rechtszekerheidsprincipe schenden.

In een eerste onderdeel (1^e middel) klagen de verzoekers het verschil in behandeling aan tussen eigenaars van onroerende goederen, naargelang deze gelegen zijn in een beschermd landschap, dan wel in een ankerplaats. Betoogd wordt dat eigenaars in het eerste geval – in tegenstelling tot eigenaars van gronden gelegen in een (voorlopig) aangeduide ankerplaats – in de mogelijkheid verkeren hun opmerkingen en bezwaren in een openbaar onderzoek te laten gelden.

In een tweede onderdeel (1^e middel) voeren de verzoekende partijen aan dat er geen tijdsbeperking voor de definitieve aanduiding van ankerplaatsen werd ingebouwd, waardoor eigenaars voor onbepaalde tijd in het

ongewisse gelaten worden over de aan hun eigendom verbonden lasten. Daarnaast merken ze op dat de bepalingen inzake de erfgoedlandschappen (2^e middel) niet voorzien in een aangepaste vergoedingsregeling waardoor het eigendomsrecht en het gelijkheidsbeginsel eveneens geschonden zouden zijn.

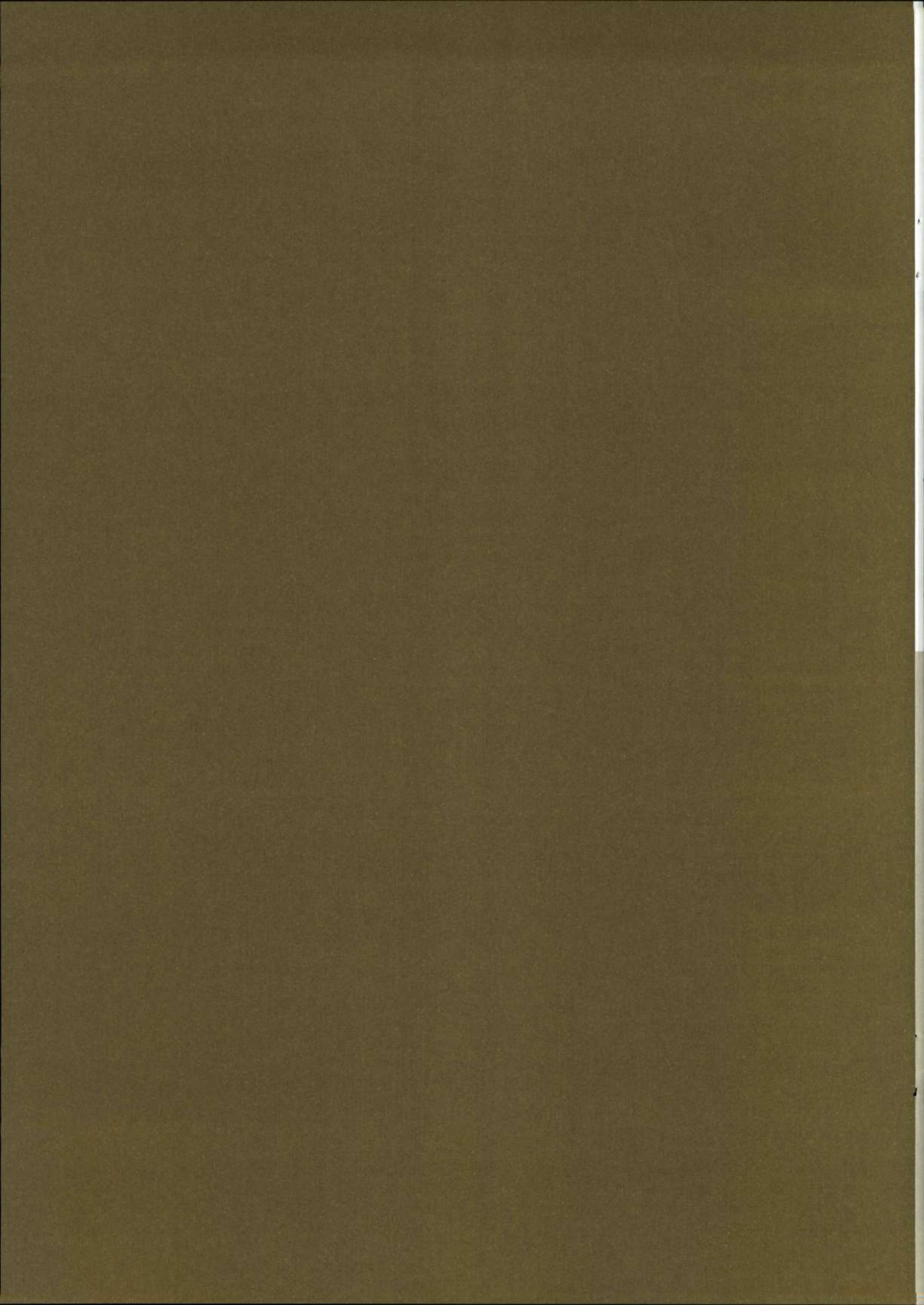
Het Arbitragehof nuanceert en weerlegt deze bezwaren in zijn arrest (arrest nr. 120/2005 van 6 juli 2005).

Zo stelt het Hof dat de definitieve aanduiding van ankerplaatsen uitsluitend rechtsgevolgen creëert voor administratieve overheden en niet voor de burger. Immers, pas als de definitief aangeduide ankerplaatsen opgenomen worden in ruimtelijke uitvoeringsplannen of plannen van aanleg kan gesproken worden van erfgoedlandschappen én worden er voor natuurlijke personen en private rechtspersonen rechtsgevolgen gegenereerd. In de wetgeving ruimtelijke ordening is in deze fase bovendien een openbaar onderzoek georganiseerd naar aanleiding van de afbakening van erfgoedlandschappen. Rekening houdende met het verschil in rechtsgevolgen tussen de voorlopige bescherming als landschap – dat onmiddellijk gepaard gaat met rechtsgevolgen voor de eigenaar en burger – en de aanduiding als ankerplaats, is het aangeklaagde verschil in behandeling volgens het Hof dan ook niet zonder redelijke verantwoording. Aangezien de besluiten tot definitieve aanduiding van ankerplaatsen enkel rechtsgevolgen hebben voor administratieve overheden, leidt de omstandigheid dat niet voorzien is in een tijdsbeperking voor de definitieve aanduiding van ankerplaatsen dan ook niet tot lasten die groter zijn dan die welke een particulier in het algemeen belang kan worden geacht te dragen.

In navolging van constante rechtspraak weerlegt het Hof ook het tweede middel van de verzoekende partijen. Het Hof acht noch het eigendomsrecht noch het gelijkheidsbeginsel geschonden indien niet voorzien is in een aangepaste vergoedingsrege-

ling. Het bepalen van de gevallen waarin een beperking van het eigendomsrecht tot een vergoeding kan worden toegekend, is een keuze die aan de bevoegde wetgever toekomt mits respectering van de redelijkheid en evenredigheid. Bovendien geldt voor de als erfgoedlandschappen aangeduide ankerplaatsen de planschadevergoeding zoals uitgewerkt in de decreten betreffende de ruimtelijke ordening.

Het belang van het arrest mag niet onderschat worden. Enerzijds verschaft het duidelijkheid en kan het gezien worden als een bijkomend legitimatie omtrent twee vormen van landschapsbescherming en -zorg: de 'traditionele' bescherming als landschap en de nieuwe optie van de erfgoedlandschappen. Anderzijds maakt het nogmaals duidelijk dat de overheid in het algemeen belang bepaalde beperkingen van het eigendomsrecht kan opleggen die niet automatisch tot gevolg hebben dat hieraan een schadeloosstelling gekoppeld dient te worden, zolang redelijkerwijze niet op buitensporige wijze afbreuk wordt gedaan aan de rechten van de betrokken eigenaars. Dit wordt bevestigd in een eveneens onlangs geveld arrest van het Arbitragehof (arrest nr. 32/2005 van 9 februari 2005) in een ander beleidsdomein, waarbij een beroep tot vernietiging, – trouwens ingesteld door dezelfde verzoekers als het hierboven reeds besproken arrest –, van een aantal artikels uit het decreet van het Vlaamse Gewest van 18 juli 2003 betreffende het integraal waterbeleid verworpen werd op basis van een gelijklopende motivering.

▲ Achtergevels van de huizen aan de Onze-Lieve-Vrouwstraat en voormalige zuid-westelijke hoek van het kloosterpand (© THOC, maart 2000)

met de tuin van de minderbroeders op de linkerover mag men zeker niet spreken. Merkwaardig is ook dat Bernardus de Jonghe het kerkhof niet vermeldt; waarschijnlijk bevond het zich achter de koorapsis en is het niet zichtbaar op de tekening in vogelperspectief.

DE OOSTVLEUGEL

Haaks tegen de twee oostelijke traveeën van de zuidelijke zijbeuk van de kerk bevindt zich een deel van de 13de-eeuwse oostvleugel van het klooster. Dit langwerpige gebouw, twee niveaus hoog onder een zadeldak, strekte zich oorspronkelijk uit tot aan de Dijle. Met een lengte van ongeveer 65 m, was het langer dan de kerk zelf. Slechts de vier noordelijke traveeën zijn bewaard en vertonen een ingekorte rechthoekige plattegrond, 16,25 m lang op 11 m breed. Het muurwerk is opgetrokken in zandsteen, met zeer sporadisch gebruik van ijzerzandsteen uit de Demerstreek, behalve de 19de-eeuwse bakstenen gevel die de zuidkant van de vleugel afsluit (14). Alle oorspronkelijke deur- of vensteropeningen zijn veranderd of dichtgemetseld. Samen met de kerk is de oostvleugel eigendom van de stad Leuven en dient hij als repetitiezaal en coulissen voor de culturele manifestaties in de kerk.

In de eerste travee naast de kerk, die nu als gang gebruikt wordt, stond oorspronkelijk de trap naar het dormitorium. Een houten wenteltrap werd in de 18de (?) eeuw aan de oostkant aangebouwd. De tweede en derde travee zijn door de sacristie ingenomen. Van de vierde travee blijft weinig te her-

▲ Koorapsis, oostvleugel en ingang van de sacristie aan de Sint-Annastraat (foto O. Pauwels, 2005)

kennen: de twee westelijke delen werden in de jaren 1990 met douches ingericht, terwijl de twee oostelijke delen als bergruimte van het buurhuis dienen. Deze zijn nu nog overkluisd met twee gedrukte gewelven die verrijkt zijn met een stervormige stucversiering uit de tweede helft van de 17de eeuw (15). Ze vormen een deel van een gang die door de oostvleugel liep en naar een haakse vleugel aan de oostkant leidde. Dit gebouw, dat in de ets van 1715 is afgebeeld met de verklaring *dormitorium conventualium*, werd vermoedelijk in de tweede helft van de 17de eeuw opgericht. Het bestaat nog maar werd in de 19de-eeuw door de Sint-Annastraat doorkruist (16).

Op de bovenverdieping van de oostvleugel bevond zich het dormitorium van de dominicanen, waarover verder meer. Merkwaardig in deze ingekorte zaal is de heel mooie sporenkap die, zoals we zullen zien, uit de jaren 1253-1263 dateert. Van de binnenindeling met cellen aan weerskanten van een centrale gang is niets meer bewaard gebleven. Aan de noordzijde, tegen de kerk, verspringt de steunbeer van de tweede lichtboog in de zaal. In 1806, na de afbraak van de traptoren aan de westgevel van de kerk, werd tegen deze lichtboog een trap gebouwd om boven de gewelven van het koor te

►
Kerk, oostvleugel
en site van
het kloosterpand,
ca 1900
(© KIK, Brussel)

geraken (17). Door twee kleine binnenvesters heeft men vanuit de verdieping zicht op de zijbeuk en op het hoogaltaar.

Tegen de westmuur van het gebouw bevond zich de oostgang van het kloosterpand. Het muurparement bevat nog sporen van deze gang, onder meer de korbelen en de waterlijst die de hoogte van het lessenaardak van de pandgang aangeven. Bouwhistorisch onderzoek van deze belangrijke gevel kon niet uitgevoerd worden omwille van de aanwezigheid van klimop en de bereikbaarheid enkel vanuit een privé-tuin (18). Op basis van oude foto's blijkt dat de aansluiting met de thans verdwenen noordelijke pandgang meermaals veranderd werd. De ets van 1715 toont dat de slaapzaal van de filosofiestudenten (*B. Dormitorium philosophorum*) zich boven de noordelijke pandgang bevond. Een nu dichtgemetselde deur in het dormitorium van de westvleugel gaf toegang tot deze slaapzaal.

In de eerste afgebroken traveeën van de oostvleugel bevond zich de kapittelzaal van het klooster. Bij de ontmanteling werd een aantal percelen gedefinieerd op basis van bestaande muren en funderingen, waardoor de hoofdlijnen van het kloostercomplex

op het kadaster nog herkenbaar zijn. Daarom kan de stelling geponoerd worden dat de tuin van het huis in de Sint-Annastraat 2 niet precies overeen zou stemmen met de kapittelzaal. Aan de oostkant zijn de aanzet van de buitenmuur en de eerste stenen van de boog van een venster zichtbaar. Aan de noordkant is de tuin afgebakend door de bakstenen gevel van het dormitorium, terwijl de westelijke en zuidelijke limieten van de tuin door muren zijn aangegeven. In de westmuur is een stijl van een opening van de kapittelzaal geïntegreerd met een 13de-eeuwse kapiteeltje (19). Op basis van deze hypothese zou de kapittelzaal een oppervlakte van ongeveer 100 m² (8,80 m x 11,25 m) hebben gehad. In vergelijking met de verhouding van de sacristie die uit twee traveeën van 4,40 m bestaat, was de kapittelzaal vermoedelijk drie traveeën breed en met zes gewelven, door twee zuilen gedragen, overkluisd. De bestemming van de overige vertrekken is onbekend. De ets van 1715 vermeldt de linnenkamers van de kloosterlingen (*O. Vestiaria conventualium*) bij het zuidelijke einde van de oostvleugel. Aan de Dijle heeft zeker een latrineblok gestaan dat van op de begane grond én vanuit het dormitorium bereikbaar was.

▲ De site van de kapittelzaal van de predikheren stemt overeen met de huidige tuin van het huis in de Sint-Annastraat 2 (© THOC, juli 2004)

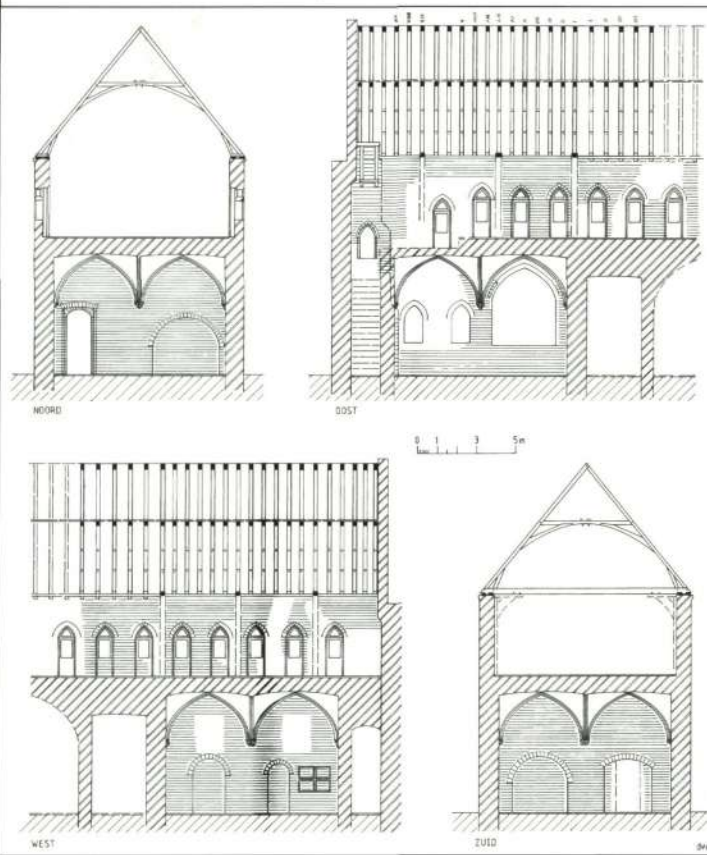
▲ Binnenzicht van de sacristie (© VIOE, foto Oswald Pauwels 2005)

DE SACRISTIE

Deze vierkante zaal van 77,5 m² (8,80 m op 8,80 m) bevindt zich ten zuiden van het koor van de kerk, waarvan zij gescheiden is door een 1,50 m brede gang. Het vertrek is overkluisd met vier kruisribgewelven op een centrale zuil. Het kapiteel en de acht consoles zijn voorzien van grote bladmotieven. Ter gelegenheid van de in 1993 aan de gang zijnde restauratiewerken in de predikherenkerk en -klooster, werd er door de Afdeling Monumenten en Landschappen een beperkt archeologisch en bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd (20). Daaruit is gebleken dat de oorspronkelijke vloer, enkel nog vertegenwoordigd door een kalkmortelbed, zich 1,20 m onder het huidige vloerniveau bevond. Dat betekent dat de sacristie onder de kruin van de gewelven nagenoeg 6 m hoog was.

In de noordelijke muur bevindt zich, naast de toegangsdeur vanuit de gang, een 3,40 m brede en

2,95 m hoge spaarnis die met een rondboog is afgesloten. Een even hoge maar iets smallere (2,80 m) spaarnis is aanwezig in de zuidelijke muur. Hier bevindt zich ook een later aangepaste doorgang naar het belendende vertrek, die in een tweede spaarnis is opgenomen, nu echter overdekt met een segmentboog. In de westelijke muur zijn twee kleinere spaarnissen met rondboog zichtbaar, waarvan één waarschijnlijk te interpreteren is als een doorgang naar de aanpalende oostelijke pandgang. Rechts hiervan, en dus vlakbij de ingang tot de sacristie, is een 1,50 m brede en 1,35 m hoge muurkast of *spinde*, die door een kruismoneel in vier vakken is verdeeld, bewaard gebleven. Elk vak was afgesloten met een houten deurtje waarvan slechts de smeedijzeren duimpjes overblijven. In de muurkast zijn horizontale gleuven zichtbaar waarin houten legplanken waren aangebracht. Hieruit kan afgeleid worden dat de muurkast werd gebruikt voor het opbergen van kostbaar vaatwerk en liturgische boeken.

▲ Sacristie en dormitorium: opmeting en reconstructie van de oorspronkelijke toestand, doorsneden (© DVE, 2004)

In de oostelijke muur bleven door latere verbouwingen veel minder volledige sporen van de oorspronkelijke aanleg bewaard: in het linker gedeelte zijn er uitbraaksporen van twee kleine vensteropeningen of nissen met spitsboog, in het rechter gedeelte fragmentarische resten én uitbraaksporen van een 3,20 m brede muurnis met spitsboog. Uit het parement in de buitengevel blijkt duidelijk dat het hier zeker niet gaat om een groot spitsboogvenster, maar inderdaad om een spaarnis. Opvallend is wel dat deze niet zoals de andere spaarnissen in dit vertrek tot op vloerniveau is doorgetrokken, maar aanzet op 1,5 m boven het oorspronkelijke vloerniveau. Van de oorspronkelijke vensters die aan oostelijke kant stonden blijft niets meer over. Ze waren zeker kleiner dan de huidige vensters en met diefijzers beveiligd.

Boven op de oudste vloer bevinden zich achtereenvolgens een laag groene leem, een dunne mortellaag, een gemengde ophoginglaag en een goed bewaard gebleven rode tegelvloer op 98 cm onder de huidige vloer. De vloer bestaat uit een 60 cm brede boord van grote vierkante tegels (21), en een centraal gedeelte van overhoeks geplaatste kleinere tegels (22). Duidelijk gelijktijdig met deze vloer is

een 1,60 m brede en 80 cm diepe bakstenen constructie die tegen de centrale muurdam van de oostelijke muur was aangebouwd, en bewaard bleef tot een hoogte van 70 cm. In de aarden vulling binnenin deze constructie werd geen archeologisch materiaal gevonden, evenmin als in die onder de tegelvloer. Voor een datering zijn we dus aangewezen op het baksteenformaat (23) dat de constructie waarschijnlijk in de late 14de eeuw situeert en bevestigt dat de indeling van de sacristie niet oorspronkelijk is (24).

Het ophogingspakket bovenop deze 14de-eeuwse tegelvloer bestaat achtereenvolgens uit een aarden vulling, een laagje leem en kleine leifragmenten (een afdichtinglaag?), opnieuw een aarden vulling en tenslotte een zandlaag waarop resten van een kalkmortelbed werden aangetroffen. Uit de afdrucken in dit mortelbed kon afgeleid worden dat de vloer, gelegen op 76 cm onder de huidige vloer, uit grote rode en zwarte tegels bestond (25).

Boven op dit vloerniveau bevindt zich een 60 cm dikke aarden vulling waarin talrijke brokstukken van tegels, bakstenen en zandsteen, evenals aardewerk- en steengoedscherven die de vloerverhoging dateren in de vroege 16de eeuw. Dit op 10 cm onder de huidige vloer gelegen nieuwe vloerniveau is opnieuw enkel bewaard als een kalkmortelbed, waarin afdrucken van kleinere rode en zwarte tegels (26). Het talrijke puin dat onder deze vloer aangetroffen werd is duidelijk afkomstig van een ingrijpende verbouwing van de sacristie en het bovenliggend dormitorium, toen in beide ruimten onder meer het inbrengen van nieuwe grote vensteropeningen de oorspronkelijke aanleg grotendeels teniet deed.

HET DORMITORIUM

Het oorspronkelijke dormitorium strekte zich uit op de volledige eerste verdieping en was onder meer bereikbaar via een trap die tegen de oostelijke muur was aangebouwd. Het onderste gedeelte bevond zich in de gang tussen de kerk en de sacristie, maar verdween toen hier een doorgang werd gecreëerd en er buiten het gebouw een trappenhuis werd aangebouwd. De oorspronkelijke trap eindigde op een bordes dat verlicht werd door een gedeeltelijk bewaard gebleven spitsboogvenster dat in de gelijktijdige steunbeer van het kerkkoor werd uitgespaard. Het tweede deel van de trap bevindt zich nog altijd boven op het gewelf van de sacristie, zij het iets aangepast aan de nieuwe configuratie.

▲ Binnenzicht op het dormitorium
(© THOC, juni 1999)

◀ Dichtgemetseld venster van het dormitorium
(© THOC, juli 2004)

Rechts van deze trap was er een kleine kamer waarvan het vloerniveau ongeveer 60 cm lager lag dan in de slaapzaal zelf, en dus enkel via deze trap kon betreden worden. Het enige spoor dat nog naar deze kamer verwijst zijn de resten van een spitsboogvenster in het buitenparement (27); inwendig verdwenen alle sporen.

De slaapzaal zelf is een onvolledig bewaarde langwerpige zaal van 163 m² (9,30 m breed en minstens 17,50 m lang). Net als de sacristie is het muurwerk opgetrokken in zandsteen, met zeer sporadisch gebruik van ijzerzandsteen. De langsmuren van dit dormitorium waren geleed door smalle hoge vensternissen, telkens circa 84 cm breed en 2,60 m hoog, terwijl de muurdammen tussenin ongeveer 1,12 m breed zijn. Geen enkele vensternis bleef volledig bewaard (28), maar uit de samengevoegde gegevens kan wel een reconstructie van de vensteropeningen worden gepuurd. De nissen zijn 36 cm diep en overdekt met een scherpe spitsboog. Achter in de nis bevindt zich een 90 cm hoge borstwering, waarboven een spitsboogvenster met tussenlatei en een omlijsting met velling. Het bovenste driehoekige gedeelte was duidelijk met glas ingevuld, terwijl het onderste rechthoekige gedeelte waarschijn-

lijk met een binnenluik was afgesloten en beveiligd met twee diefijzers waarvan de sporen werden aangetroffen.

De noordkant van het dormitorium sluit aan bij de twee eerste oostelijke traveeën van de zuidelijke zijbeuk. De steunbeer van de eerste lichtboog is in de oostmuur van het dormitorium verwerkt, terwijl de steunbeer van de tweede lichtboog binnen het dormitorium verspringt. Twee rechthoekige venstertjes in vensternissen openen vanuit het dormitorium naar de zijbeuk en geven zicht op het koor. Vermoedelijk gaat het om bidplaatsen, waarover verder meer.

De kapconstructie die grotendeels in haar oorspronkelijke toestand bewaard wordt, is een "ziende" kap waardoor de hoogte van het dormitorium onder de nok 10,50 m bedraagt. Typologisch gaat het hier om een enkelvoudige sporenkap met dubbele muurplaat. Per sporenpaar ligt er telkens een blokkeel op de dubbele muurplaat waarin zowel het spoor als de standzoon met een pen-en-gatverbinding zijn vastgezet. De standzonen zijn bovenaan met een houten toognagel op het spoor bevestigd. De hanenbalken zijn opnieuw met een pen-en-gat-

► Bidplaats aan de noordkant van het dormitorium met venster naar het koor (foto Oswald Pauwels 2005)

▼ Detail van de kap van het dormitorium, uit 1253-1263 (© THOC, juni 1999).

verbinding in het sporenpaar vastgemaakt, terwijl de korbelen eronder zowel boven- als onderaan met houten toognagels én smeedijzeren nagels zijn bevestigd. Door de gebogen vorm van de standzonen en de korbelen ontstaat per sporenpaar de illusie van een rondboog, zodat we hier mogen spreken van een onbetimmerd tongewelf. Om de zes sporenparen zijn de blokkelen vervangen door een trekbalck die, getuige de inkepingen onder aan de balk, en de gaten voor toognagels, voorzien was van een korbeelstel. Gezien de afwezigheid van (sporen van) consoles kunnen we veronderstellen dat de muurstijlen hiervan tot op het vloerniveau doorliepen.

In het midden van elke hanenbalk zitten nu nog twee toognagels of gaten voor toognagels die er op wijzen dat de sporenparen ooit in de lengterichting verbonden waren door brede planken. Een nagenoeg identieke situatie is terug te vinden in een aantal soortgelijke kappen. Zo is er de oorspronkelijk eveneens "ziende" kap van de ziekenzaal van de Potterie in Brugge, die dendrochronologisch tussen 1276 en 1296 is te dateren, maar waar de planken boven op de hanenbalken bewaard bleven. Verder

bevindt zich boven het schip en dwarsschip van de Janskerk te Utrecht een zeer vergelijkbare kapconstructie, gebouwd omstreeks 1280, en waar “de gaten kunnen gediend hebben om een rib midden over de gespannen te bevestigen... voordat het dakbeschot en de gewelfbeschieting waren aangebracht. Zo konden de vele tientallen gespannen overeind blijven staan” (29). Het lijkt er dus op dat hier geen sprake is van een klassieke hanenbalkfliering, maar eerder van een tijdelijke langsverbinding die na het voltooiën van de dakkap al dan niet behouden kon blijven.

In de kapconstructie zijn duidelijk twee bouwfazen te onderscheiden. In het waarschijnlijk iets oudere maar onvolledig bewaard gebleven zuidelijk gedeelte ligt de binnenste muurplaat gedeeltelijk op zandstenen consoles en verloopt de nummering van de vier gespannen van noord naar zuid (30). In het noordelijk gedeelte zijn beide muurplaten op de muur gelegd en zijn de telmerken op vijftien gespannen van zuid naar noord aangebracht (31). Bovendien is in dit gedeelte de onderlinge afstand tussen de sporenparen iets kleiner dan in het zuidelijk gedeelte (32). Typerend voor 13de-eeuwse constructies is dat de trekbalken zijn meegenomen in de nummering van de sporen, en dus geen eigen nummering hebben gekregen. De oostelijke reeks gespannen stemt overeen met het deel dat zich boven de sacristie bevindt. Tussen het vijftiende gespan van deze reeks en de zuidmuur van de kerk, boven de gang tussen de sacristie en de kerk, zijn drie ongenummerde gespannen. Men mag veronderstellen dat zij als laatste werden geplaatst, na de voltooiing van de zijbeuk en de luchtbogen.

Om deze enkelvoudige sporenkap met dubbele muurplaat te dateren werden vijf monsters uit de sporen geboord. De dendrochronologische analyse leidde tot een nauwkeurige datering: de eiken werden tussen 1253 en 1263 geveld (33). Dat wil zeggen dat de bouw van de oostvleugel van het kloostercomplex en die van het koor (1251-1261 en 1260-1265) ongeveer gelijktijdig verliepen.

DE OOSTVLEUGEL VAN HET PREDIKHERENKLOOSTER IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

In de oostvleugel van een middeleeuws mannenklooster of -abdij bevinden de sacristie en de kapittelzaal zich altijd op het gelijkvloers en de slaapzaal of kamers op de verdieping (34). Een doorgang,

◀ Oostvleugel van het dominikanenklooster in Gent, thans bekend als de Leievleugel van het Pand
(© THOC, maart 2002)

een trap, latrines en andere minder systematisch identificeerbare zalen maken meestal deel uit van het gebouw. Alle vertrekken zijn bereikbaar vanuit de pandgang die tegen het gebouw aanleunt. In sommige gevallen is de oostvleugel bijzonder lang en vindt de eetzaal of refectorium er ook een onderdak.

In tegenstelling tot de kloosters van de andere stedelijke orden in de Nederlanden zijn nog heel wat delen van middeleeuwse oostvleugels van dominicanenkloosters bewaard gebleven (35). De meest complete en best bestudeerde gehelen zijn het Pand in Gent (36) en de Jacobijnen in Haarlem (37). De oostvleugels van de Jacobijnen in Brugge, het Predikherenklooster in Zutphen en het Broerenklooster in Zwolle zijn ingrijpend verbouwd, terwijl van de oostvleugel naast de Kloosterkerk in Den Haag slechts enkele muurresten overblijven. De ruïne van het tijdens de Tweede Wereldoorlog gebombardeerde Broederenklooster in Nijmegen werd in 1951 opgeruimd, maar is gedocumenteerd. De laatmiddeleeuwse oostvleugel van het Dominicanenklooster naast de Sint-Pauluskerk in Antwerpen werd door een brand in 1968 zwaar beschadigd. Voor enkele verdwenen predikherenkloosters is oud iconografisch materiaal bruikbaar (38).

► Gewelven van de sacristie van de dominicanenkerk in Antwerpen, thans Sint-Pauluskerk (© THOC, september 2002)

In abdijkerken met een dwarsbeuk kan de zogenoemde nachtrap die het dormitorium met het koor verbindt zich in de transeptarm ontwikkelen. Aangezien de kerken van de dominicanen meestal geen dwarsbeuk hadden, moest een andere oplossing gevonden worden. Soms neemt de trap de eerste travee tussen de kerk en de sacristie in beslag, zoals in Leuven (39). Een eigenschap van de dominicanenkerken was de aanwezigheid van een “klein koor” of *chorino*, aanpalend aan en gelijkvloers met het dormitorium. In deze kleine koren zullen banken en een altaar hebben gestaan. Als de kloostergemeenschap onderbezet was, kon zij voor het officie geen gebruik maken van het liturgische koor in de kerk en gebruikte dan het kleine koor. Vanwege de ligging op de verdieping zal dit kleine koor ook zijn gebruikt voor nachtgetijde. Niet overall komt men kleine koren tegen (40). Duidelijk bezat het Leuvense klooster niets gelijkaardigs, waarschijnlijk omdat een klooster met een *studium generale* nooit onderbemand was. Daarentegen zijn in Leuven wel twee venstertjes op de verdieping aanwezig, waardoor men zicht had op het koor en altaar. Waarschijnlijk waren achter die vensters kleine bidvertrekken voor privé-devotie (41).

Met haar vierkante plattegrond en een centrale zuil lijkt de Leuvense sacristie op die van de dominica-

nenkloosters in Brugge en Antwerpen. Ze hebben dezelfde opzet en afmetingen (42). De laatgotische sacristie van de Sint-Pauluskerk in Antwerpen is ook vierkant met een centrale zuil en kruisribgewelven. Ze maakt deel uit van de bouw van de nieuwe kerk en van het klooster die in 1517 aangevangen werd en is dus veel jonger is dan de Leuvense sacristie. In Brugge wordt de sacristie verdeeld als de “kapittelzaal” beschouwd. De reden hiervoor is dat de verder gelegen middeleeuwse kapittelzaal tijdens de beeldenstorm vernield werd, en dat de sacristie vanaf dat moment als kapittelzaal gebruikt werd (43). De middenzuil in Doornikse kalksteen steunt op een typisch 13de-eeuwse basis met hoekklauwen, maar het oorspronkelijke kapiteel werd weggehakt toen in de late 15de of vroege 16de eeuw nieuwe kruisribgewelven werden aangebracht. De figuratieve kraagstenen dateren uit die periode. Bouwhistorische steekproeven hebben geen polychromie op de muren aan het licht gebracht (44). De huidige toestand van de sacristie van het Gentse predikherenklooster vertoont ook sporen van verschillende bouwfasen (45). Ze heeft een trapeziumvormige plattegrond en is met twee kruisribgewelven overkluisd. De kraagstenen dateren uit het midden van de 13de eeuw maar nieuwe gewelven werden in het laatste kwart van de 14de eeuw aangebracht om de sacristie te verhogen. De

◀ Leuvense stads-silhouet vanuit de dakruiter van de predikherenkerk (foto O. Pauwels, 2001)

fraaie laatgotische gewelfschilderingen die enkele jaren geleden werden blootgelegd en gerestaureerd dateren uit de 15de eeuw. De sacristie van het klooster in Haarlem is ook een eenbeukige zaal die met drie gewelven is overkluisd. In Haarlem en Brugge, net als in Leuven, vormt de travee na de sacristie een dwarsgelegen gang die het kloosterhof verbond met de gebouwen ten oosten van de oostvleugel. Pas dan volgt de kapittelzaal die altijd veel groter is dan de sacristie en centraal staat ten opzichte van het kloosterpand. Ongetwijfeld is de mooiste kapittelzaal van dominicanen in de Nederlanden die van het Pand in Gent uit het laatste kwart van de 14de eeuw. De drie traveeën zijn ruim geopend op de pandgang en zijn overkluisd met zes kruisribgewelven die door twee noord-zuid gerichte samengestelde geprofileerde kolommen gedragen worden. Aan de oostkant waren twee grote spitsboogvensters aan weerskanten van een kleine rechthoekige uitgebouwde kapel. De andere bewaarde kapittelzaal is die van het Haarlemse klooster. Deze uit de bouwcampagne van 1486 daterende kapittelzaal is twee traveeën breed, maar is drie vakken diep zodat de zes kruisgewelven op twee oost-west gerichte zuilen vallen. Dit opzet is minder gebruikelijk maar is te verklaren door het gebrek aan plaats om de zaal in de breedte te ontwikkelen. Gezien haar vermoedelijke vorm en afmetingen blijkt de Leuvense

kapittelzaal conform te zijn geweest met de traditionele plattegrond, zoals in Gent.

Het Leuvense dormitorium en zijn gave kapconstructie zijn heel uitzonderlijk. Ondanks een complexe bouwgeschiedenis biedt de oostvleugel van het Pand in Gent de mooiste vergelijking. Op de verdieping zijn niet minder dan 28 grotendeels gerestaureerde spitsboogvenstertjes aan beide kanten aanwezig. In andere gevallen zijn delen van dichtgemetselde vensters nog zichtbaar (46). De vensters van de infirmerie in de cisterciënzerabdij van Villers zijn van hetzelfde type als die van het dormitorium in Leuven, met een houten tussenlatei, een beglaasde spitsboog en twee binnenluiken (47). In de 13de eeuw waren kloosterslaapzalen en -infirmerieën doorgaans met een houten tongewelf overkluisd en verlicht met spitsboogvenstertjes, maar meestal werden ze in de loop der eeuwen in kamers en verdiepingen ingedeeld. In tegenstelling tot de cisterciënzers die tot in de 14de eeuw in gemeenschappelijke dormitoria moesten slapen, hadden dominicanen vanaf het begin van de 13de eeuw recht op meer privacy. Die maatregel was bedoeld om de studie en het intellectuele leven te bevorderen. Het gaat hier niet om individuele kamers, maar om alkovens die afgesloten waren met een deur (48). Meestal hadden deze kleine cellen (4,5 à 5 m²) geen

plafond en waren dus open op de kap. Men moet zich dus het Leuvense dormitorium voorstellen met een centrale gang en aan beide kanten rijen deuren van de cellen. Deze waren klein en elk verlicht door één spitsboogvenstertje. Waarschijnlijk waren sommige cellen groter, o.m. die van de prior of van de meesters. In Gent is de kapconstructie van de oostvleugel in de jaren 1368-1369 te dateren. Oorspronkelijk een ziende kap, werd zij aan het oog onttrokken bij de herinrichting van het dormitorium in 1682-1684, toen 33 nieuwe slaap- en studercellen werden gebouwd (49). Voor was Leuven betreft is enkel geweten dat prior Jordanus Preingué de oude slaapzalen in 1751 deed afbreken en door nieuwe verving. Het gaat hier waarschijnlijk om de vernieuwing van de cellen van de verschillende dormitoria die in 1745 en 1748 door de Franse troepen als militair hospitaal gebruikt werden. Deze beknopte informatie hebben we te danken aan de biografie van de prior, die tijdens een werkbezoek een zware kou vatte en enkele weken later ervan stierf (50). Omwille van het *studium generale* waren er in Leuven meerdere dormitoria voor de gemeenschap, de filosofie- en theologiestudenten (51). In de Nieuwe Tijd had de prior een eigen appartement, terwijl de filosofie- en theologie-meesters aparte vertrekken bezaten.

Thomas Coomans is architectuur- en bouwhistoricus, en doceert de vakgebieden Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg aan de Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Kunstwetenschappen en Archeologie.

Dirk van Eenhooge is archeoloog en erfgoedconsulent bij AROHM, Cel Monumenten en Landschappen West-Vlaanderen.

EINDNOTEN

- (1) Ets op papier: 23,1 x 29,2 cm; titel: CONVENTUS FF. PRAEDICATORUM BELGARUM in quo STUDIUM GENERALE LOVANII 1715. Onder de cartouche met de opdracht aan prior Hieronymo t'Seraets, staat vermeld: F. Bernardus de jonghe Conv : Gand : qui et delineavit in loco. 1715. Onderaan rechts staat de signatuur van de kunstenaar: Harrewyn fecit. Het gaat hier om Jacobus Harrewijn (1660-1727), die op twee andere etsen in hetzelfde boek de initialen van zijn voornaam vermeldt.
- (2) Bernardus de Jonghe (1676-1749) schreef verscheidene boeken over de geschiedenis van de dominicanen in de Lage Landen en

- de geschiedenis van Gent in de 16de eeuw. DE JONGHE B., *Belgium dominicanum sive historia provinciae Germaniae Inferioris sacri ordinis ff. praedicatorum...*, Brussel, 1719. Over het Leuvense klooster: p. 126-159 (130-136). Over het werk van De Jonghe: BOGAERTS A.M., *Historische beschrijvinghe der cloosters van het Order van den H. Dominicus, geschreven in 't jaer 1715 door pater Bernardus de Jonghe, Predikheer (Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden, 1)*, Brussel: Dominicaans archief, 1965.
- (3) Zie hierover het inleidende hoofdstuk in deze aflevering van M&L. Over de aangroei van het kloostererf van de predikheren te Leuven: SPAEY F., *Het "Godshuis der predikheren binnen Leuven"*, Leuven, 1961, p. 49-60.
 - (4) Belangrijke overstromingen in 1464, 1500, 1571, 1572, 1573, 1657, 1716 en 1789. Zie o.m.: DE JONGHE B., *Belgium dominicanum...*, Brussel, 1719, p. 141-142: De inundationibus aquarum Lovanii.
 - (5) Stadsarchief Leuven: Atlas Cadastral Parcellaire du Territoire de la Ville de Louvain..., Terminé sur le Terrain en 1818, Dessiné en 1825, ... Levée par Mr. Bastendorff, Sablon, Van Cazele, Boonaerts et Haccart, Géomètres de 1re Classe en 1813, f 28 : sectie D, blad 1.
 - (6) Het huis O.-L.-Vrouwstraat 23, dat tegen de zuidelijke zijbeuk van de kerk leunde en een van de weinig overblijvende kloostergebouwen was, werd in 1938 afgebroken; in 1964, kreeg de Belgische Boerenbond de toelating van de stad om de twee woningen aan de Sint-Annastraat 25-27 te slopen; ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.-Vrouw-ter-Predikheren te Leuven vanaf de 15de eeuw tot vandaag, in Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 192-193 en 202.
 - (7) Circa 1500, thans bewaard in het Stedelijk Museum te Leuven. Zie: *Aspecten van de laatgotiek in Brabant* (tent. cat.), Leuven: Stedelijk Museum, 1971, p. 222-223, nr LS/16. De schildering werd hier in een profane context geduid; rechtzetting in BERGMANS A., *Mittelalterliche Wandmalereien in Leuven, in Kunst & Region. Architektur und Kunst im Mittelalter. Beiträge einer Forschungsgruppe / Art & Region. Architecture and Art in the Middle Ages. Contributions of a Research Group (Clavis Kunsthistorische Monografieën, 20)*, ed. BRÄUER U.M., KLINKENBERG E.S. en WESTERMAN J., Utrecht, 2005, p. 236 noot 1.
 - (8) Tekening f 50 van de 17de-eeuwse Leuvense prentenatlas (Brussel, KBR, II.2123). Het gezicht is getekend vanaf het brugje op de Dijle dat van de Wieringstraat naar het predikherenklooster leidt.
 - (9) De bakstenen zuidgevel vertoont muurvlchtingen die bewijzen dat het huidige neoclassiciserend gebouw verhoogd werd en een oudere structuur heeft.
 - (10) Zie in dit themanummer van M&L: COOMANS Th. en BERGMANS A., *Van hertogelijke grafkapel tot studium generale: de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Predikherenkerk in Leuven*.
 - (11) Deze ingang en het "Drinkwater" zijn mooi afgebeeld op de tekening in de 17de-eeuwse Leuvense prentenatlas, Brussel, KBR, II.2123, f 48.

- (12) Linksonder op de ets is duidelijk een beugelbaan afgebeeld. Het beugelen is een oude volkssport die op biljart lijkt. Met behulp van een slaghouw moeten de spelers zware houten bollen door een ronde beugel op baan doen rollen en op de zijwanden van de baan doen kaatsen. In het boek van PLEMPIUS V.P., *De togatorum valetudine tuenda commentatio* [studie over de gezondheidszorg voor professoren], Leuven, 1670, werden naast het maliespel ook het kaats-, bol-, en beugelspel gepromoot. Zie: RENSON en DELHEYE P., *Universiteit, gezondheid en sport, in Leuven/Louvain-la-Neuve. Kennis maken*, red. ROEGIERS J. en VANDEVIVERE I., Leuven, 2001, p. 175-183 (cit. p. 175-176).
- (13) Op de ets is maar één boom afgebeeld: in het midden van het binnenplein.
- (14) In augustus 1960 versterkt omdat het geleidelijk aan meer en meer naar binnen verzakte en gevaar vertoonde voor instorting: ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.Vrouw-ter-Predikheren te Leuven vanaf de 15de eeuw tot vandaag*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 200.
- (15) Zelfde type stucgewelven als b.v. in de kloostergang van het abdissenhuis van Maagdendale in Oudenaarde (1663-1664) en de pandgangen van de Bijlokeabdij in Gent (1662).
- (16) Vandaag draagt dit huis het nummer 2 in de Sint-Annastraat. Met dank aan Hugo Cammaer voor zijn belangstelling voor dit onderzoek (augustus-september 2004).
- (17) ROORYCK M., *De geschiedenis van de kerk van O.-L.Vrouw-ter-Predikheren te Leuven vanaf de 15de eeuw tot vandaag*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 21, 1981, p. 188.
- (18) Deze gevel evenals de buitenmuur van de zuidelijke zijbeuk zijn enkel te bereiken vanuit de tuin van het huis aan de Onze-Lieve-Vrouwstraat 23.
- (19) Zichtbaar vanuit de tuin van het huis aan de Onze-Lieve-Vrouwstraat 25.
- (20) Opgravingen door Dirk Van Eenhooge in 1993 bleven beperkt tot een kleine sleuf tegen de oostelijke muur. Er werd toen ook muurarcheologisch onderzoek uitgevoerd in de sacristie én het dormitorium.
- (21) Afmetingen: 18,5 x 18,5 x 3 cm.
- (22) Afmetingen: 11,5 x 11,5 x 2,5 cm.
- (23) Baksteenformaat: 26 x 12,5 x 6 cm.
- (24) Men treft geen baksteen in de 13de-eeuwse delen van de kerk, maar wel in die van de 14de eeuw (b.v. de scheimuren).
- (25) Afmetingen: 19,5 x 19,5 cm.
- (26) Afmetingen: 13 x 13 cm.
- (27) Dit venster is met bakstenen dichtgemetseld en bevindt zich lager dan de andere spitsboogvenstertjes van het dormitorium.
- (28) Aan de westkant zijn delen van 7 dichtgemetselde vensters bewaard; aan de oostkant zijn 2 vensters vanop de straat zichtbaar, terwijl 3 vensters (waarvan één de gaafste van de reeks) op de eerste verdieping van het haaks aanpalende huis zichtbaar zijn.
- (29) JANSE H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940 (Bouwtechniek in Nederland, 2)*, Delft, 1989, p. 154-155, afb. 261. De auteur vermeldt eveneens een soortgelijke kap met "stelrib", gebouwd in de 13de eeuw en tot op heden onbeschoten in de abdij van Cluny.
- (30) De vier zuidelijke gespannen van de kap dragen gesneden telmerken aan de oostkant, van oost naar west: I, II, III, IIII. Er blijken geen telmerken noch richtingstekens aan de westkant van het dak te zijn.
- (31) De vijftien gespannen dragen gesneden telmerken aan de oostkant, van west naar oost: I, II, III, IIII, V, IV, IIV, IIIIV, X, [IX, beschadigd door een schouw],[IIX, idem], IIIIX, IIIIX, VX. Er blijken geen telmerken noch richtingstekens aan de westkant van het dak te zijn.
- (32) De afstand tussen de gespannen is 49/50 cm (noordkant) en 61 cm (zuidkant); de balken van de sporen zijn 15 cm (zuidkant) en 13,5/14 cm (noordkant) dik.
- (33) HOUBRECHTS D. en EECKHOUT J., *Analyse dendrochronologique de l'église des Dominicains à Leuven*, onuitgegeven verslag, Luik, Laboratoire de dendrochronologie de l'Université de Liège, 23 juni 2000.
- (34) De kapittelzaal komt voor het eerst in de 9de eeuw in abdijen te voorschijn en is vanaf circa 1000 een verplichte onderdeel van alle kloosters en abdijen. De kapittelrituelen werden in die tijd vastgelegd.
- (35) Zie bibliografie in: COOMANS Th., *L'architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas*, in *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, 70, 2001, p. 3-111; COOMANS Th., *De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland*, in *Bulletin KNOB*, 101/6, 2002, p. 173-200.
- (36) SIMONS W., BRAL G.J., CAUDRON J. en BOCKSTAELE J., *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het oude dominicanenklooster te Gent*, Tiel, 1991.
- (37) Thans deel van het stadhuiscomplex (vm. Prinsenhof): CERUTTI W.G.M., *Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad*, Haarlem, 2001, p. 162-193.
- (38) In het bijzonder voor de kloosters van 's-Hertogenbosch, Groningen, Maastricht en Leeuwarden. Over de oostvleugels van de predikherenkloosters in Ieper, Brussel, Winsum, Utrecht, Rotterdam, Westroijen en Luik is weinig bekend.
- (39) Gave trappartijen zijn in Maastricht en Zutphen bewaard. Die in Leeuwarden en Haarlem zijn duidelijk te herkennen.
- (40) Mooie voorbeelden in Maastricht, Leeuwarden en Nijmegen (thans verdwenen).
- (41) In de Broederkerk in Zutphen zijn ook twee venstertjes en kleine vertrekken aan de noordkant van het koor aanwezig. In de 17de eeuw gaan de Jezuïeten de praktijk van aanbidding van het Hl. Sacrament in bidvertrekken rond het koor bevorderen.
- (42) Leuven: 8,80 x 8,80 m; Brugge: 8,80 x 8,20 m.
- (43) M. DEWULF, *De kerkelijke architectuur van de Dominikanen te Brugge*, in *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis en de Oudheidkunde*, 18, 1959-1960, p. 107-157 (p. 124 en 141-142; ill. XI-XV).
- (44) Onderzoek uitgevoerd in 2002 door Anne Botte in opdracht van de Regie van de Gebouwen in het kader van de voorstudie naar herbesteding en restauratie van deze gebouwen.

- (45) G.J. BRAL, *15de-eeuwse gewelfschilderingen in de sacristie van het oud-dominicanenklooster 'het Pand' te Gent*, in *M&L*, 13/3, 1994, p. 6-25 (10).
- (46) B.v. in Zutphen. Andere vergelijkbare gevallen uit de 13de eeuw in België zijn o.m. het dormitorium van de abdij van Val-Saint-Lambert in Seraing (grotendeels uitgebrand), de vensters van de dormitoriumvleugel van de Bijloke in Gent, enkele vensters van de slaapzalen van de lekenbroeders en monniken in Villers.
- (47) Th. COOMANS, *Villers-en-Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique (Studia et documenta, 11)*, Brussel-Brecht, 2000, p. 437.
- (48) W. SCHENKLUHN, *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Fransiskaner in Europa*, Darmstadt, 2000, p. 233-234; P. VOLTI, *Les couvents des ordres mendiants et leur environnement à la fin du Moyen Âge. Le nord de la France et les anciens Pays-Bas méridionaux*, Parijs, 2003, p. 169-170.
- (49) W. SIMONS, G.J. BRAL, J. CAUDRON en J. BOCKSTAELE, *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het oude dominicanenklooster te Gent*, Tielt, 1991, p. 70-71 en 82-83.
- (50) F. SPAEY, *Het "Godshuis der predikheren binnen Leuven"*, Leuven, 1961, p. 54.
- (51) Ze zijn vermeld op de ets van de Jonghe en Harrewijn uit 1715.

Marjan Buyle

EEN UNIEKE 13DE-EEUWSE ARCHITECTUURPOLYCHROMIE IN DE SACRISTIE VAN DE PREDIKHERENKERK IN LEUVEN

► De sacristie van de
Predikherenkerk
tijdens de
behandeling
(foto M. Buyle)

De vroege gotiek van de 13de eeuw wordt in heel West-Europa gekenmerkt door een typische afwerking van het bouw materiaal: de architectuurpolychromie. Deze wordt gekenmerkt door een niet figuratief decoratiesysteem, dat zich over het hele interieur uitstrekt. Gekend uit onderzoek en schaarse resten, is het in de Zuidelijke Nederlanden vrij uitzonderlijk zonet uniek om nog een bijna volledige beschildering uit de tweede helft van de 13de eeuw aan te treffen. Dit was het geval

in de sacristie van de Predikherenkerk in Leuven, waar na sonderingen bleek dat twee originele polychromielagen verborgen waren onder niet minder dan 29 monochrome kalklagen. Deze bijdrage schetst het verhaal van de ontdekking, de vooronderzoeken, het blootleggen en de conservatie-restauratiebehandeling, uitgevoerd door de conserveringsploeg van de Afdeling Monumenten en Landschappen (1) en gaat op zoek naar vergelijkbare voorbeelden in binnen- en buitenlandse monumenten.

HOE HET BEGON

De Predikherenkerk, die voor een welbepaalde periode door de stad in erfpacht gegeven was aan de toenmalige Stichting Monumenten- en Landschapszorg, werd volledig gerestaureerd naar ontwerp van de cel Architectuur van de afdeling Monumenten en Landschappen (zie kadertekst Walter Slock). De sacristie van deze kerk, die een tijdlang verkeerdelijk als kapittelzaal werd aangeduid, bevindt zich in de bewaarde oostvleugel van het abdijencomplex en is van de kerk gescheiden door een gang. Het vertrek heeft een vierkante plattegrond en bestaat uit twee traveeën, elk overkluisd met twee vierdelige kruisribgewelven. De ribben worden in het midden van de ruimte opgevangen op een centrale zuil, waarvan het kapiteel zwaar beschadigd werd en de basis niet meer zichtbaar door het later ophoven van het vloerniveau.

De sacristie beschikte, in tegenstelling tot de kerk zelf met haar fraaie 18de-eeuwse aankleding, nog over haar volledig oude kalklagenpakket en op talrijke plaatsen waren kleurige fragmenten zichtbaar.

De ervaring leert dat een originele middeleeuwse pleisterlaag zeer vaak drager is van muurschilderingen en daarom werd door de afdeling Monumenten en Landschappen een beperkt vooronderzoek besteld bij het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (2). In het rapport van 1993 vermeldde de onderzoeker dat het blootleggen van deze beschildering, waarbij oorspronkelijk het percentage aan verfvlies problematisch leek, de gemiddelde moeilijkheidsgraad toch niet oversteeg. Elke restauratie houdt een zeker 'verlies' in, hetgeen uiteraard moet afgewogen worden tegen de 'positieve' kanten van de restauratie. De onderzoeker besloot het verslag met een "voorzichtig ja voor het blootleggen". Ondertussen werd in verschillende publicaties belangstelling gewekt voor deze merkwaardige vondst (3).

Omdat de schilderijen niet zichtbaar waren en daarom steeds maar verder beschadigd werden door allerlei werkzaamheden (4), werd beslist tot een tweede stap: een verder doorgedreven vooronderzoek ter voorbereiding van de restauratie, uitgevoerd door Linda Van Dijck en Louis Dekoninck

◀ De sacristie na de behandeling van de architectuurpolychromie (foto O. Pauwels)

▼ Linkerhelft van de zuidmuur, vóór de behandeling (foto L. Van Dijck)

▼ Linkerhelft van de noordmuur met ingang deur, vóór de behandeling (foto L. Van Dijck)

▲ Sonderingsproeven op de noordmuur tijdens het vooronderzoek van Linda Van Dijck en Louis Dekoninck (foto L. Van Dijck)

▲ Sondering op een gewelfrib met druipspoor van de gele schildering op het muurvlak (foto L. Van Dijck)

drie jaar later (5). Deze resultaten werden neergelegd in een driedelig onderzoeksverslag: tekst, figuren en sonderingen, en tenslotte de opstanden met het schadebeeld en de aanduiding van de steekproeven. Opdracht was om na te gaan in hoeverre de schilderingen over de totaliteit van de ruimte bewaard zijn, in welke toestand ze zich bevonden en welke de mogelijkheden tot restauratie waren, vooral vertaald naar de geschatte arbeidsduur van mogelijke ingrepen.

Het onderzoek besloot dat het blootleggen en de restauratie kon overwogen worden wegens "de ouderdom, de zeldzaamheid en de grote kunsthistorische waarde van deze 13de-eeuwse beschildering". Voorafgaandelijk moest uiteraard de bovenliggende ruimte gesaneerd worden, om verdere waterschade door vochtinsijpelingen te vermijden. Het capillair opstijgend vocht was nog een ander probleem. Het waterpeil onder deze constructies ligt enorm hoog (zie bijdrage Thomas Coomans en Dirk van Eenhooge elders in dit nummer). Hierdoor en mede door de enorme dikte van de muren bleken de gangbare droogleggingstechnieken ontoereikend. De kloostergebouwen hadden trouwens van bij

hun bouw met dit euvel af te rekenen. Tijdens de restauratie van het complex werden muurinjecties uitgevoerd, maar het vochtprobleem werd hierdoor nog niet opgelost. Op de nieuw bepleisterde gedeeltes onder aan de muren zijn opnieuw vochtvlekken en zoutvorming aanwezig. Ook de aanwezigheid van klimplanten op de westmuur is een schadeveroorzakende factor in de vochtthuishouding.

DE CONSERVERING VAN DE BESCHILDERING

In 1998 startte de conserveringsploeg van de Afdeling Monumenten en Landschappen met de behandeling. De werken werden beëindigd in 2004. De restauratieopties hielden uiteraard rekening met de resultaten van voornoemde vooronderzoeken. Onder de 29 monochrome kalklagen (6) werden twee opeenvolgende beschilderingen aangetroffen. De oudste laag was slechts zeer fragmentarisch bewaard: een stukje steenimitatie op de noordmuur, de eerste beschildering van de grijze ribben van het eerste gewelf vlakbij de deur, en een restant van een

▲ Detail van de uitsparingen in de ribben en de metalen klemmen om de opdeling van de ruimte te realiseren (foto L. Van Dijk)

andere voegenimitatie op de dagkant van de ingang deur. De tweede beschichtingslaag daarentegen was bijna intact bewaard, en de optie om deze laag bloot te leggen lag voor de hand. In een derde periode werd de beschikking plaatselijk verfraaid met een horizontale decoratieve fries, die uiteraard ook geconserveerd werd.

Een bijkomende optie was het behoud van de diverse later aangebrachte elementen: de sporen van gleuven en balkgaten in de middenzuil en in drie van de muren, die wijzen op een latere opdeling van de sacristie. Op welke manier en in welke periode de ruimte werd ingedeeld blijven vooralsnog open vragen. Het vooronderzoek uit 1996 wijst er al op dat deze sleuven met veel zorg zijn uitgevoerd en dat ze geen spoor van bepleistering en beschikking vertonen, zodat ze lijken te behoren tot een oorspronkelijk opzet. De sacristie zou dan vanaf het begin zijn opgedeeld in twee kleine en een grotere ruimte. De afwijkende beschikking van het eerste gewelf met de grijze ribben zou deze stelling kunnen bevestigen. In een later tijdstip zouden de vroegere, wellicht houten schermen vervangen zijn door bakstenen tussenmuren – die thans verdwenen zijn – en toen werden waarschijnlijk ook het kapiteel van de middenzuil en sommige consoles beschadigd en gedeeltelijk weggekap. Vreemd is wel dat de sleuven in de muren en de middenzuil netjes ophouden een tiental centimeter boven het huidige vloerniveau, dat sinds het ontstaan van het gebouw niet minder dan 1,20 m is opgehoogd.

Ook de houten gaten voor de klokkenkoorden werden bewaard, evenals de later vergrote vensters en de 18de-eeuwse tegels onder een vensterbank aan de straatzijde.

◀ Gezicht op de gewelven tijdens het blootleggen van de beschikking (foto M. Buyle)

▲ Gedeeltelijk blootgelegde gewelfschildering (foto M. Buyle)

Het opgehoogde vloerniveau moest willens nillens bewaard worden, omdat de vloerverwarming van de kerk en de sacristie in een vorige fase al beslist en uitgevoerd was. Deze ophoging heeft uiteraard consequenties voor de perceptie van de architecturale ruimte en van de schilderijen, met andere woorden de toeschouwer staat nu veel te hoog in de ruimte en dus te dicht bij de gewelven en de beschildering.

Het blootleggen en het fixeren waren veruit de moeilijkste en meest tijdrovende operaties van de hele behandeling. Op sommige plaatsen op de binnenmuren ging het nog vrij vlot, maar op de ribben, gewelfvlakken en buitenmuren vorderde het werk uiterst langzaam. Omdat de verflaag zeer fragiel was door het vrijwel vergaan zijn van het oorspronkelijke bindmiddel, diende elke vrijgekomen cm² onmiddellijk gefixeerd te worden. Blootleggen en fixeren gebeurden dus in een onlosmakelijke, gelijktijdig uitgevoerde behandeling. Als fixeermiddel werd gekozen voor een methylhydroxyethylcelluloselijm (tylose MH 300 à 1% in water), dat het matte uitzicht van de verflaag respecteert en voldoende hechting geeft aan de losse afschilferingen

Het reinigen werd bewust beperkt, omdat een doorgedreven reiniging noch vanuit technisch noch vanuit esthetisch standpunt verantwoord leek. Dikke lagen geïncrusteerd vuil werden met dremelboortjes (kleinste formaat van rolborsteltjes) afgedund. De wortels van de muurbegroeiing langs de tuinzijde, die door de voegen tot in de pleisterlaag waren gedrongen, werden mechanisch zoveel mogelijk verwijderd. Voor de goede conservering van de beschildering in de toekomst zouden deze muurplanten best volledig verwijderd worden.

▼ De noordmuur tijdens het blootleggen van de gele steenimitatieschildering van de tweede fase (foto M. Buyle)

Bij de aanvang van onze werkzaamheden waren de onderste gedeeltes van de bepleistering al niet meer aanwezig. Ze werden wellicht verwijderd tijdens het installeren van de sacristiekasten (19de-20ste eeuw?). Deze grote lacunes werden opnieuw bepleisterd met een traditionele kalkmortel tot op dezelfde dikte als het origineel. Gladschuren werd niet gedaan omdat de oorspronkelijke mortellaag ook de grillige contouren van het gediversifieerde bouw materiaal volgde. De pleisterlaag werd licht aangestroken met de borstel, en na droging geschilderd met een kalkverf, die op de werf werd gemaakt in kleine hoeveelheden en waarvan de tint de gemiddelde kleur van de gele beschildering benaderde. Op plaatsen waar later pleisterwerk aanwezig was door het vergroten van de vensters bijvoorbeeld, werd deze gele kalkverf niet aangebracht, maar gewoon witgekalkt, om visueel het verschil aan te duiden.

Na overleg werd beslist om de imitatiesteenschildering niet te reconstrueren op de nieuwe stukken bepleistering onder aan de muren. Deze ontbrekende delen waren namelijk erg groot en de zeggingskracht van de nog aanwezige schildering volstond om deze lacunes te 'compenseren'. Bovendien was er geen 100% zekerheid of de steenimitatieschildering doorliep tot aan het vloerniveau. Dit gedeelte is nu verborgen door de belangrijke vloerophoging en er zijn hierover geen gegevens voorhanden. Mogelijk was het onderste gedeelte anders afgewerkt: wellicht met een gordijnschildering, of met een lage houten lambrisering, met meubilair of met zitbanken?

De beschildering van de middenzuil werd ook niet getouchéerd, wegens te weinig concrete gegevens. De zuil lijkt in een eerste fase beschilderd te zijn met een hardsteenimitatie: donkergrijs met witte voegen. De tweede fase is polychroom: er zijn restanten van geel en rood, maar de tekening kon niet gereconstrueerd worden.

Wat betreft het integreren van lacunes, gold voor de schilderijen op de gewelfribben een ander discours. De sterkte en de zin van een architectuurpolychromie ligt in het structureren van de ruimtelijke elementen en het – althans visueel – doorlopen van de motieven. Omdat het om eenvoudige repetitiemotieven ging en er nog voldoende gegevens aanwezig waren, stelde zich geen probleem van interpretatie (de restauratie eindigt waar de fantasie begint). De lacunes in de schilderlaag werden uitgevoerd in aquarel, een reversibel verfsysteem,

waarbij praktisch geen verfmaterialie wordt toegevoegd. De retouches zijn herkenbaar door het gebruik van de trattegiotechniek, waarbij fijne streepjes de illusie geven dat de motieven doorlopen. Van dichtbij zijn de geretoucheerde delen moeiteloos te traceren.

BESCHRIJVING VAN DE POLYCHROMIE

Eerste polychromie

Restanten van de oudste beschildering zijn nog zichtbaar op de noordmuur van de sacristie. Dit is de binnenmuur die aansluit op de gang tussen de kerk en de oostvleugel. Deze eerste steenimitatie bestond uit bruinachtige okeren stenen met dubbele witte voegen. De ribben waren in deze periode eenvoudig witgekalkt, behalve de ribben van het gewelf aan de deur, die toen al grijs waren, met een zwarte keperachtige schildering er op.

▲ Onder de tweede schildering met gele stenen en zwartwitte omlijning is plaatselijk de eerste schildering met bruinokeren stenen en dubbele witte omlijning te zien (foto M. Buyle)

▼ Voegenschildering op de binnenkant van de deuromlijsting met dubbele rode lijn en rode bolletjes op witte achtergrond (foto L. Van Dijck)

Ook tot deze oudste periode behoort een ander steenimitatiesysteem, waarvan een klein fragment bewaard is op de dagkant van de deur: een witte ondergrond met dubbel rode voeg, versierd met een rood bolletje. Deze "stenen" zijn heel klein: amper 10 cm hoog. Men kan veronderstellen dat dit voegensysteem doorliep op de muren in de gang.

Tweede polychromie

De thans zichtbare beschildering komt overeen met de tweede beschilderingsfase, die zich stilistisch situeert in de tweede helft van de 13de eeuw. Deze architectuurpolychromie volgde vrij snel op de eerste, maar de redenen hiervan zijn ons onbekend. Wellicht waren er technische problemen met de hechting van de eerste laag, waarvan maar zeer weinig restanten bewaard zijn.

De vlakke muurgedeeltes en de gewelfvelden zijn op gelijkaardige manier afgewerkt: een heldere okerkleurige ondergrond met daarop dubbele witte lijn en een zwarte middenlijn als voegenimitatie. Voor het schilderen van deze steenimitaties werd geen enkel technisch hulpmiddel (passer, lat, sjabloon) gebruikt. Zoals meestal bij dit soort beschildering volgen de geschilderde voegen niet de contouren van de echte voegen.

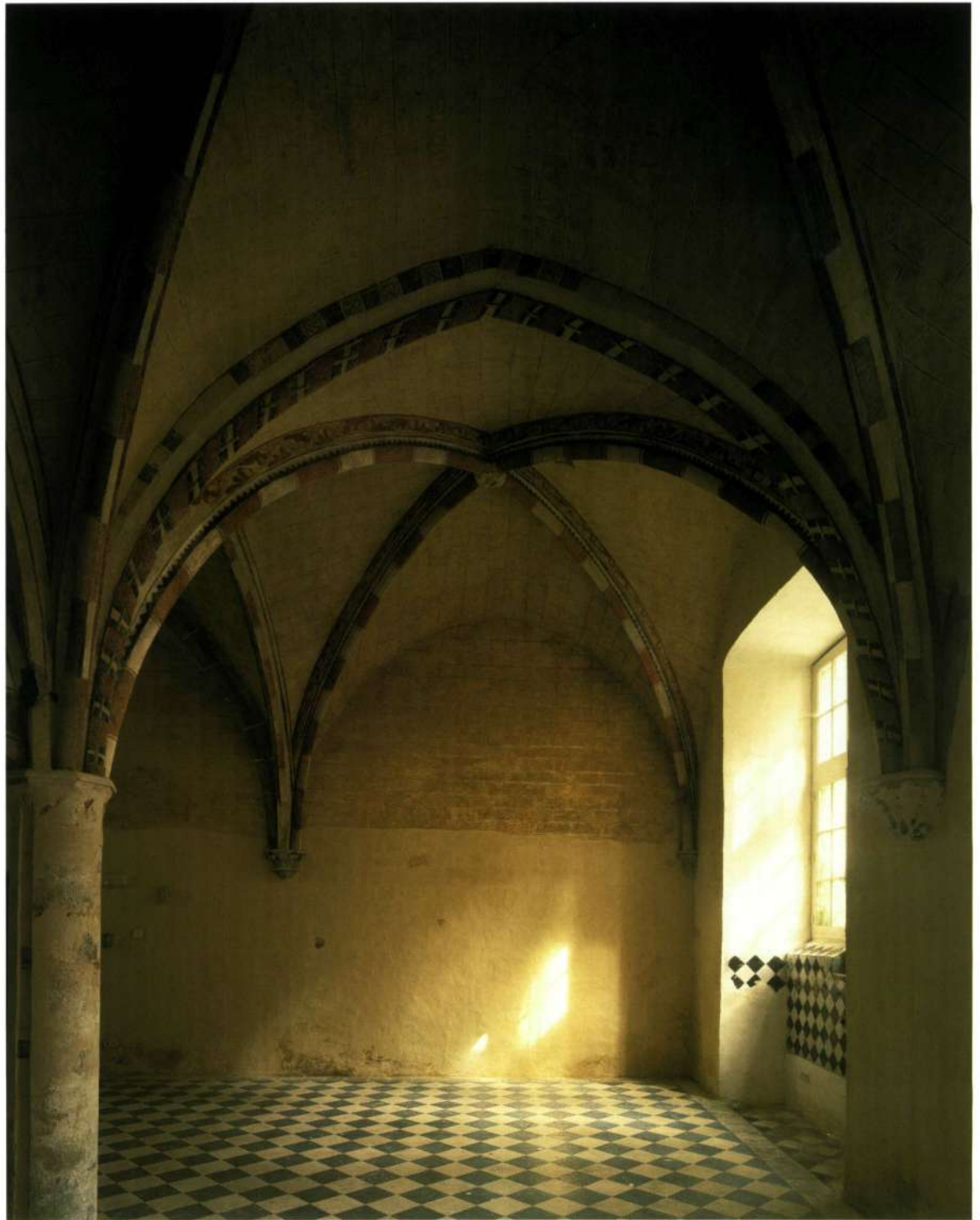
De steenschildering oogt op het eerste gezicht zeer regelmatig, maar na opmeting bleek dat de afmetingen van de 'stenen' variëren tussen 14 à 15 cm

◀ De steenimitatie op de gewelfvlakken is vrij onregelmatig geschilderd en plaatselijk hernomen (foto O. Pauwels)

► Detail van de gewelsschilderingen na behandeling (foto O. Pauwels)

hoogte en 37 à 39 cm breedte. Op bepaalde stukken is er een opvallende afwijking van de horizontale lijnen, die schuin naar beneden beginnen te lopen. De steenimitatie op de gewelfvlakken is beduidend slechter bewaard dan deze van de muren en lijkt op veel plaatsen gedeeltelijk hernomen. Wellicht lagen vochtproblemen en waterinsijpeling aan de grondslag van deze oude degradatie.

De beschildering van de ribben is opvallend fantasierijk: elk vlak van elke rib heeft haar eigen decoratief motief. Er werd geen gebruik gemaakt van technische hulpmiddelen, zoals passers of sjablonen, maar alles werd uit de vrije hand geschilderd. Het ganse gamma van de toenmalige beeldentaal, die teruggaat tot de romaanse decoratieve traditie, is aanwezig.

▲
Detail van de
gewelsschilderingen
na behandeling
(foto O. Pauwels)

◀
Overblijvende witte
stukjes worden met
zwart rankwerk
ingevuld
(foto O. Pauwels)

Er zijn grosso modo twee soorten motieven te onderscheiden: de geometrische en de florale. De eenvoudigste geometrische motieven zijn de ribbendelen die gewoon zijn afgelijnd met een zwarte of rode lijn. Vervolgens is er de afwisseling van rode en witte 'stenen', al dan niet geaccentueerd met een bijkomend lijntje. Soms zijn deze stenen afgewisseld aan beide zijde van de rib, hetgeen een soort dambordpatroon geeft. Een opvallend motief is de muizetand, uitgevoerd in verschillende kleurencombinaties: zwart en wit, rood en geel, zwart en geel. Ook een zwarte boord met witte stippen komt voor. De motieven waarin drie kleuren gebruikt worden, zijn ingewikkelder: met zwart, wit en rood en al dan niet onderbroken schuine kleurblokjes wordt gevarieerd. Een illusionistische zigzagboord met afwisselend een rood en een rood-geel gestreept vlak ontplooit zich tegen een zwarte achtergrond. Twee andere meer ingewikkelde versieringen maken gebruik van een grafisch uitgewerkt blokje in rood, geel en zwart, afgewisseld met een effen zwart enerzijds en een combinatie van kleine blokjes in wit-rood en geel-rood, ook op een zwarte achtergrond.

Naast deze puur geometrische versieringen zijn er ook florale boorden. Enkele of dubbele twijgen verlopen in golvende vorm, onderbroken door een

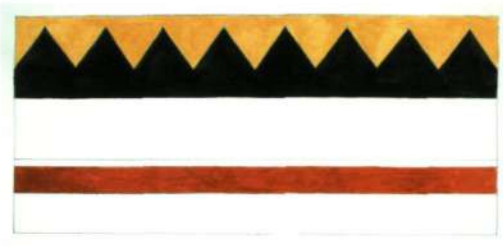
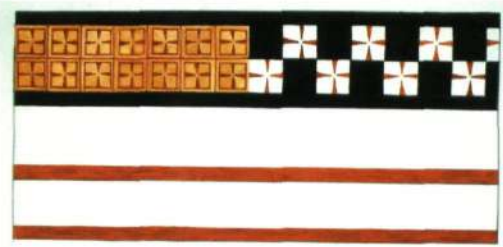
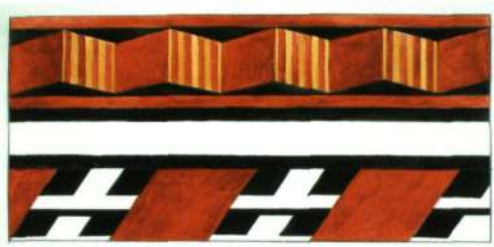
▲
Blokjesmotief in de
sacristie van de
Predikherenkerk
(foto M. Buyle)

▼
Blokjesmotief uit
1ste helft 14de eeuw
op het buiten-
portaal van de
Leuvense begijnhof-
kerk Sint-Jan-de-
Doper
(foto M. Buyle)

Aquarelkopieën van de verschillende motieven (P. Schurmans)

bladmotief afwisselend links en rechts. Deze versiering komt voor in drie variaties: een enkele lijn met een groot blad, een dubbele lijn met een meer plastisch uitgewerkt blad en een dubbele lijn met zwierig getekende bladeren en kleine blaadjes ertussen. Het lijkt alsof het laatstgenoemde motief door een meer ervaren schilder aangebracht werd, en de twee overige versies lijken wat stroevere kopieën van een minder begaafd vakman of schildershulpje.

Waar de bogen samenkomen op de consoles, was er soms een reststukje zonder motief. Dat werd met een duidelijke horror vacui opgevuld met enkele takken en blaadjes in rood op witte ondergrond op één plaats en met kleine zwarte rankmotieven op onbeschilderde witte grond op de andere plaatsen.

Op de boog tussen beide gewelven aan de straatzijde bevindt zich een blokjesmotief in geel, rood en zwart. Een vergelijkbaar motief werd destijds teruggevonden bij het vooronderzoek van de buitenpolychromie op het noorderportaal van de Leuvense begijnhofkerk. Deze beschildering, die teruggaat tot de 14de eeuw, werd toen gedocumenteerd en de portaalpolychromie werd volledig gereconstrueerd (7).

Het kleurenpalet in de sacristie is beperkt tot zwart en een beperkt gamma van aardekleuren: gele oker, rode oker. Ondanks dit bescheiden palet wordt een grote variatie aan motieven en afwisseling geproduceerd. Deze beschildering dient in hoofdzaak om de architecturale structuur van de muren en gewelven te ondersteunen en te benadrukken: de okerleurige muurvlakken met een dubbel omlinjende steenimitatie en de deels puur geometrische motieven en deels gestileerde rankwerkschilderingen op de gewelfribben. Het rankwerkmotief komt in drie varianten voor. Het lijkt waarschijnlijk dat er verschillende handen aan het werk waren, omdat de uitwerking soms vrijer en fantasierijker is dan op andere plaatsen die eerder slaafs en vrij rigide één of ander motief nabootsen.

Al deze versierde boorden werden tijdens de conservatiebehandeling gekopieerd in aquarel (8) en verzameld in een documentatiemap. Deze oefening had naast haar documentatietaak ook als resultaat dat hieruit bleek dat schijnbaar identieke motieven toch licht verschilden.

Het noordwestelijk gewelf, waarlangs men binnenkomt vanuit de kerk en waarin zich de boekennissen bevinden, valt op door een volkomen andere versiering in de vorm van imitatie hardsteen. De

grijze ribben met hun witte voegen moeten hier de illusie geven van een rijkere afwerking, namelijk een imitatie van de kostbare blauwe hardsteen. Deze afwijkende beschildering wijst waarschijnlijk op een specifiek gebruik van deze ruimte vanaf een bepaalde periode die, zoals de inkepingen op de scheibogen doen vermoeden, tot op het niveau van

▲ De ribben zijn beschilderd met een imitatie blauwe hardsteen met zwarte lijntjes in een eerste fase en duidelijke witte voegen in de tweede fase

◀ Volledig dichtgekalkte console (foto L. Van Dijck)

▶
Dezelfde console
na blootlegging en
retouchering
(foto M. Buyle)

het gewelf afgesloten was van de andere drie overwelfde ruimtes met tussenmuren (hout?). Het zuidwestelijk gewelf werd ook van een afscherming voorzien, die in dit geval maar tot op de hoogte van de consoles kwam.

Voor de vier gewelfstenen, uitgewerkt als florale bloemmotieven, is de beschildering aangepast aan de polychromie van de ribben: de veelkleurige ribben komen samen in een polychrome sleutel, de 'hardstenen' ribben komen uit op een grijs met wit geschilderde gewelfsleutel.

De ribben worden opgevangen op de centrale zuil in het midden en op muurconsoles aan de buitenzijde, die op hun beurt zeer fantasierijk gekapt werden met motieven uit de planten- en bloemenwereld. Ze zijn naturalistisch uitgewerkt en bijgevolg gemakkelijk te identificeren: klimop, eikenblad, campanula en andere. De oorspronkelijke polychromie ervan is anderzijds verre van naturalistisch en volledig ideëel: rode aarde, gele oker, grijs en zwart, dus zeker niet het realistische natuurlijke kleurenpalet. Zou de kostprijs van de natuurtinten, zoals het dure malachietgroen bijvoorbeeld, hier mede een rol gespeeld hebben?

▲
Bloemmotief van de
derde fase in rood
en groen met
zwarte omlijnning
(foto L. Van Dijck)

De consoles werden in een vroegere periode al eens van hun kalklagenpakket verlost, waarbij hun polychromie beschadigd werd. Op sommige consoles zijn nog restanten te vinden van twee boven elkaar liggende beschilderingen. Andere werden geheel of gedeeltelijk weggekapt tijdens het bouwen van bakstenen scheimuren.

Derde polychromie

In deze derde fase werd alleen plaatselijk een gedeelte van de zuidmuur herbepleisterd en geschilderd met een okeren achtergrond met slordige zwarte voegen en een zwart omlijnende decoratieve fries in rode en groene kleuren.

DE GOTISCHE ARCHITECTUUR-POLYCHROMIE

Een architectuurpolychromie is een niet-figuratieve totaalbeschildering van een architecturale ruimte, waarbij het bouw materiaal aan het oog wordt onttrokken en afgewerkt met een pleister- en/of verflaag met een gelijkmatig patroon van imitatievoegen en andere geometrische versieringsmotieven. Aan de grondslag van deze traditie liggen zowel ideële als esthetische motieven: de architectuurschildering unificeert het bouw materiaal en zijn verwerking en verheft het gebouw naar een hoger plan, waardig om te kunnen functioneren, tenminste in het geval van een gotisch kerkinterieur, als een afspiegeling van het Hemels Jeruzalem. Dieter Kimpel en Robert Suckale, die in hun *Gotische Architektur in Frankreich 1130-1270* al in 1985 aandacht vroegen voor de oorspronkelijke verschijningsvorm van de gotische kerkgebouwen, noem-

▲ Zelfs burgerlijke gebouwen, zoals dit schrijfwerkersatelier, waren afgewerkt met een egaliserende voegenbeschildering (Bourdichon, *Etat de la société: l'état de travail*, miniature Masson 92, Ecole nationale supérieure des Beaux-Arts Paris)

◀ De architectuurpolychromie op de ribben van de bovenkerk van de San Francescokerk in Assisi: aquarel van E. Viollet-le-Duc (Parijs C.R.M.H. inv. nr. 52)

den deze polychromie een *betonter Architecturdidaktik*, een 'nadrukkelijke architectuurdidactiek' (9).

Architectuurpolychromie dient dus een dubbel doel: het sublimeren van het bouw materiaal door het egaliseren en idealiseren van het metselverband en het hoger waarderen van het materiaal om de architecturale ruimte waardig te maken als cultusgebouw. Vermits natuursteen hoger gewaardeerd werd dan de goedkopere baksteen, zal men wel natuursteenimitatieschildering aantreffen op een bakstenen drager maar nooit andersom. In dezelfde gedachtegang zal men bijvoorbeeld in de barok hout gaan beschilderen met een marmerimitatie, maar nooit marmer met een houtimitatie! Glanzende, lumineuze materialen, zoals marmer, albast en ivoor, werden hoog ingeschat en daarom werd hierop slechts een partiële polychromie toegepast, die grote delen van het materiaal zichtbaar liet. Boorden van beelden in deze materialen werden bijvoorbeeld opgehoogd met verguldsel en gezichten werden ingetekend.

De gotische architectuurpolychromie bedekt de parementen en de dragende onderdelen van het

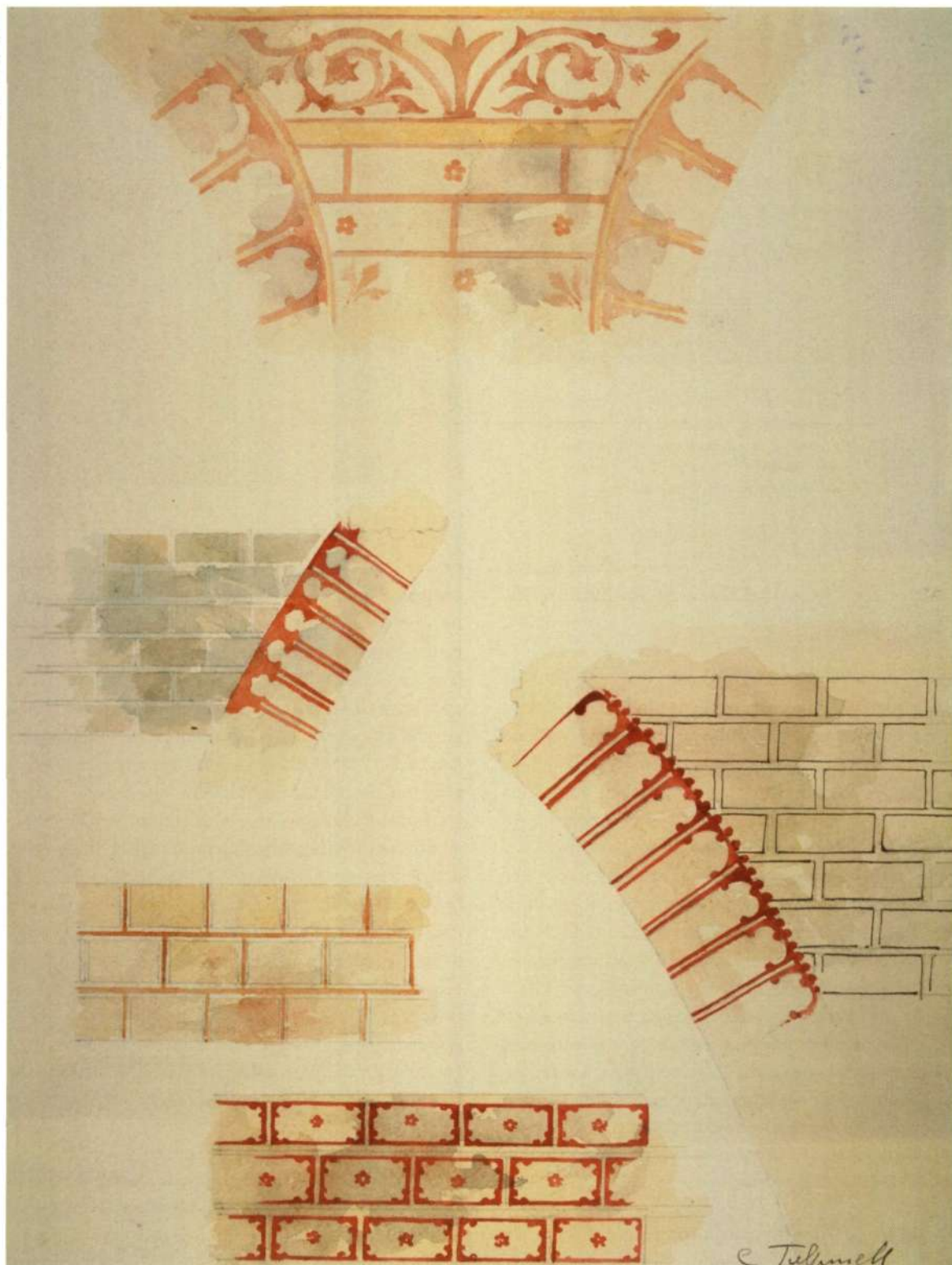
gebouw met een gelijkmatig patroon van imitatievoegen. Deze volgen hun eigen logica, die bijna nooit overeenkomt met de echte voegen (10). Soms is de verwerking van het bouw materiaal vrij ruw en zijn er verschillende steensoorten gebruikt, in andere gevallen is het muurparement spiegelglad en perfect afgewerkt. In het eerste geval zal de pleisterlaag dikker zijn om een min of meer effen oppervlak te bekomen, in het tweede geval zit de architectuurpolychromie op een flinterdun, nauwelijks zichtbaar pleister- of kalklaagje. Het is dus niet zo dat pleister- en verflagen alleen gebruikt werden in het geval van ruw bewerkt of dispaaraat bouw materiaal. In de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen werden onder de muurschildering met de Kruisdraging (11), achteraan in de kerk, kleine fragmenten teruggevonden van de oorspronkelijke afwerkingslaag. Deze resten bestonden uit een extreem dunne pleisterlaag in dezelfde kleur als de natuursteen. De fragmenten waren echter te klein om te kunnen onderzoeken of hier ook een steenimitatie aanwezig was. Op plaatsen waar het parement minder perfect was afgewerkt, bijvoorbeeld op baksteenparementen, was de pleisterlaag in de Antwerpse kathedraal beduidend dikker, om de oneffenheden te egaliseren. In het concrete geval

van de sacristie van de Predikherenkerk ging het over muurparement met vrij dispaaraat bouwmate-
 riaal kalksteen, ijzerzandsteen, baksteen. De be-
 pleistering hier is op sommige plaatsen vrij dik.

Veel van dit soort niet figuratieve beschildering
 ging in de loop van de geschiedenis verloren. Toen

men bij de vroegste ontdekkingen tijdens kerkres-
 tauraties vanaf de tweede helft van de 19de eeuw
 schilderijen ontdekte, werden vaak alleen de figu-
 ratieve ensembles bewaard, voor zover men daar-
 voor toen de restauratietechnische kennis bezat
 (12). Om die reden werd overigens vaak geoordeeld
 dat de toestand van de schilderijen geen restaura-

►
 Aquarel van
 C. Tulpinck met de
 thans verdwenen
 architectuurpoly-
 chromie in de kerk
 van Lissewege,
 bewaard in de
 Koninklijke Musea
 voor schone kunsten
 in Brussel

tie meer toeliet en werden ze na documentatie op calques, aquarellen of tekeningen of beschrijvingen in publicaties, gewoon overschilderd, al dan niet naar oorspronkelijk model. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de Brusselse Onze-Lieve-Vrouw ten Zavelkerk (13) of in de Sint-Lambertuskerk van Neeroeteren (14).

Toch waren sommige 'verlichte' geesten al vroeg in deze abstracte architectuurpolychromie geïnteresseerd. Zo aquarelleert Eugène Viollet-le-Duc tijdens zijn Italiëreis in 1836-1837 ijverig de architectuurpolychromie van ribben en pilasters in de bovenkerk van San Francesco in Assisi (15). Zijn *Dictionnaire d'architecture* kende een ruime belangstelling en verspreiding in de 19de eeuw (16). Ook hier ten lande kopieert de Brugse schilder en archeoloog Camille Tulpinck, in opdracht van de Koninklijke musea voor kunst en geschiedenis, de toen zichtbare muurschilderingen van België, en had hierbij ook reeds aandacht voor de puur geometrische vormen van architectuurpolychromie (17).

De aanzet tot wetenschappelijk onderzoek van de architectuurpolychromie kwam in 1977 vanuit Duitse hoek. Het artikel van Jürgen Michler, *Über die Farbfassung hochgotischer Sakralräume* (18), zette de toon voor een gespecialiseerde aandacht voor het onderwerp. Deze onderzoeker toonde aan dat de hooggotische kathedralen zoals Amiens en Chartres (19) van boven tot onder beschilderd waren met een totaalpolychromie, die zich vanuit Frankrijk over heel West-Europa verspreidde. Pas na 1300 zou de figuratieve muurschilderkunst opnieuw haar plaats opeisen in het kerkinterieur.

Dank zij de vernieuwde aandacht voor muurafwerking, en ook voor de 'eenvoudige' architectuurpolychromieën, werden er de laatste decennia hoopvolle vondsten gedaan, die gedocumenteerd werden en zo mogelijk bewaard. Soms waren dit toevallige vondsten op bijvoorbeeld lang dichtgemetselde vensters, niet meer zichtbare muren of door latere verbouwingen verborgen onderdelen. Ook in secundaire vertrekken, zoals we deze predikherensacristie een beetje oneerbiedig kunnen noemen, is er vaak nog origineel pleisterwerk te vinden, dat vaak beschilderd is. Dit soort vertrekken werd niet zo vaak herschilderd, geactualiseerd of gewijzigd als de kerkgebouwen zelf, die meestal in de vorige twee eeuwen grondig werden gerestaureerd.

In studies, die de restauraties van kerkelijke en burgerlijke interieurs voorafgaan, wordt thans veel

◀ Voormalige cisterciënzerabdij van Villers, restanten van architectuurpolychromie van circa 1280 in de kerk (foto T. Coomans)

aandacht besteed aan dit onderdeel van de monumentenzorg: het onderzoeken van de originele en latere afwerkingslagen van historische interieurs. Op recente congressen en in publicaties heeft de architectuurpolychromie thans haar terechte plaats veroverd (20). Onderzoekers en restaurateurs hebben meer en meer aandacht voor dit soort muurafwerking en de restauratiepraktijk evolueerde eveneens in deze richting.

Gedocumenteerde en al dan bewaarde getuigen van architectuurpolychromieën op het Belgisch grondgebied werden door Anna Bergmans in een systematische inventaris (21). We beperken ons dan ook tot de vermelding van enkele gelijkaardige of recente vondsten van architectuurpolychromie.

In de begijnhofkerk Sint-Jan-de-Doper in Leuven zijn tijdens de restauratie van het gebouw in de tachtiger jaren helder witte voegen op een lichtgrijze pleisterlaag aangetroffen in de kerk en de sacristie (22).

Thomas Coomans signaleerde in diverse publicaties de aanwezigheid van steenimitatieschilderingen in 13de-eeuwse cisterciënzerarchitectuur, zoals in de kapittelzaal van de voormalige abdij van Val-Saint-Lambert, met fragmenten van een dunne bruinoke-

▲ Sint-Niklaas- en Laurentiuskerk in Aaigen (Erpe-Mere): architectuurpoly-
chromie in de toren van circa 1300 (foto P. Schurmans)

▲ Idem: detail van de boog met dubbele rode voegen op witte kalkonder-
grond (foto P. Schurmans)

▼ Idem: de stenen zijn ongeveer 12 cm hoog (foto P. Schurmans)

▼ Idem: detail van de console en de profielen met rode beschildering en de wit met rode stenen op de boog (foto P. Schurmans)

▲ Zolder van het Landhuis van de kasselrij Veurne uit de 13de eeuw met rode voegenschildering (foto C. Metdepenninghen)

ren pleisterlaag met dubbele witte voegen (23) uit de eerste helft van de 13de eeuw en in de voormalige abdijkerk van Villers met twee opeenvolgende architectuurpolychromieën met steenimitatie uit respectievelijk de eerste en de tweede helft van de 13de eeuw (24). Deze laatste vertoont grote overeenkomst met deze van de Predikherenkerk: een okergrond met dubbele witte voegen en een rode tussenstreep (in Leuven is de tussenstreep zwart). Als we mogen vertrouwen op de nauwkeurige tekeningen die architect Charles Licot op het einde van de 19de eeuw van het abdijcomplex maakte, was er trouwens een gelijkaardige muurafwerking aanwezig in het refectorium van Villers (25).

In de Sint-Niklaas- en Laurentiuskerk van Aaigem (Erpe-Mere), die nog een vroeggotische toren van circa 1300 bewaart, werd onlangs door de conserveringsploeg een bijna intacte voegenimitatie blootgelegd: een regelmatige dubbele rode voeg op helder witte kalkondergrond. De stenen zijn ongeveer 12 cm hoog en de lijnen zijn onregelmatig van dikte, maar vrij recht geschilderd. Wellicht werd voor de horizontale lijnen een lat gebruikt. De verticale

▲ Detail van de rode voegenschildering in het Landhuis van Veurne (foto C. Metdepenninghen)

daarentegen zijn duidelijk uit de losse hand geschilderd. De rode kleur (rode aarde?) werd ook gebruikt om de muurconsole met gestileerde bladmotieven op te hogen, evenals de profiellijsten daarboven. In de binnenkant van de boog zijn afwisselend witte en rode 'natuurstenen' geschilderd (26).

Tijdens restauratiewerken aan de reftervleugel van de Sint-Pietersabdij in Gent werden bij het uitbreken van de vloeren van de zestiger jaren interessante vondsten gedaan: beschilderde middenmuur, scheibogen en vensternissen van een grote zaalruimte. Op een geelwitte ondergrond zijn vrij lange stenen -32 op 9 cm- geschilderd in een bruinrode kleur. Een fries met floraal motief en een boord met afgeronde motiefjes verlevendigen het strakke systeem. Een datering in de 13de of begin 14de eeuw wordt vooropgesteld (27).

Een vooronderzoek door de Afdeling Monumenten en Landschappen in het Landhuis of het gebouw van de kasselrij Veurne leverde vergelijkbare resultaten op. De 13de-eeuwse zware tussenmuur, die de hoofdvleugel in twee verdeelt, toont sporen van een imitatieschildering met rode voegen op witgekalkte ondergrond. De 'stenen' zijn hier 41 tot 43 cm breed en 12,8 tot 14,5 cm hoog. De onderzoekers wijzen er op dat de 19de-eeuwse restaurateurs zich wellicht op deze beschildering inspireerden voor de nieuwe aankleding van de bovenzalen, de kapel en inkomhal, waar ze ook een voegenimitatieschildering aanbrachten (28).

▲ Beschilderde steen uit de opgraving onder de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren met dubbele rode imitatievoegen (foto M. Buyle)

Het lopende vooronderzoek voor de binnenrestauratie van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk, uitgevoerd door Johan Grootaers in samenwerking met Lode Declercq, bracht op de vroeg-13de-eeuwse noordwestelijke partijen een vliedunne asgrijze kalkmortellaag aan het licht, waarop nog aanzetten zichtbaar zijn van een grijswitte voegenschildering (29). Het zou hier gaan om een afwerkingslaag op het bouw materiaal van Doornikse kalksteen en de vondsten wijzen op een imitatie van Doorniks kalksteenparement.

Tijdens de huidige opgravingscampagne onder de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek in Tongeren werd eveneens op een aantal stenen (uit de gotische periode?) een strakke voegenimitatie met dubbele rode voeg op onbeschilderde witte pleisterlaag gevonden (30). Ook het onderzoek in de Sint-Niklaaskerk van Gent leverde getuigen op van gotische architectuurpolychromie.

EEN TYPISCHE 'BEDELORDE-POLYCHROMIE' OF EEN ALGEMEEN FENOMEEN?

In een artikel van 1990 (31) onderzoekt Jürgen Michler of er zoiets bestaat als een 'bedelordepolychromie'. Dit zou dan een sobere polychromie moeten zijn die vooral gebruik maakt van grauwe kleuren: wit, zwart, grijs. Wit en zwart waren de kleuren van de dominicanenorde. Michler citeert verschillende voorbeelden van grauw schilderijen, zoals de grijze wandvlakken met witte voegen en rode details in de Clarissenkerk van Pfullingen (32). Op het eerste gezicht leek een dergelijke

grauwschildering ascetisch en dus typisch voor een bedelorde, ware het niet dat exact dezelfde kleurenschema's ook werden teruggevonden in de Franse kathedralen zoals die van Amiens! Hij concludeert op het einde van zijn artikel dat de denkpijpe van een typische polychromie voor de bedelordes niet wordt bevestigd door de vondsten en dat de bedelordes zich bij de binnenafwerking van hun gebouwen gewoon aansluiten bij de heersende tradities en stijlkenmerken die voor alle kerken gelden. De grondkleur voor de muurafwerking is trouwens niet altijd grijs, maar ook oker en rood komen vaak voor in kerken van bedelordes, zoals in de voormalige dominicanenkerk van Krems in Oostenrijk (33).

In de sacristie van de Leuvense predikherenkerk is uiteraard zwart, wit en grijs aanwezig, maar daarnaast ook veel okergeel en rood. Het witzwarte muizentandmotief, in de kleuren van het habijt en het wapenschild van de dominicanen, is inderdaad prominent aanwezig, maar op een andere rib komt ditzelfde motief voor in andere kleurencombinaties. Uit confrontatie met andere gelijktijdige polychromieën in binnen- en buitenland blijkt dat dit hele gamma aan motieven ook voorkomt in gebouwen die niet tot de bedelordes behoren, en dat dezelfde versieringen en kleurstellingen trouwens ook teruggevonden worden in profane binnenafwerkingen. Voorlopig kunnen we concluderen dat de beschildering van de Leuvense sacristie zich naadloos inpast in een algemeen gebruikt systeem van 13de-eeuwse interieurbeschildering.

ENKELE VERGELIJKINGEN MET HET BUITENLAND

Dat de beschildering van de sacristie van de Predikherenkerk zich naadloos inpast in een vroeggotische West-Europese traditie, mag blijken uit deze enkele, vrij lukraak gekozen voorbeelden van vergelijkbare systemen van muurafwerking uit het buitenland.

In Bourgondië werd in 1992 een grondige studie naar muurschilderingen afgerond met een seminarie en de tentoonstelling *D'ocre et d'azur. Peintures murales en Bourgogne* (34), elf jaar later gevolgd door een nieuw congres met tentoonstelling: *Couleur du temps, fragments d'histoire*. Deze systematische studies leverden een schat aan gegevens op, waarbij ook veel aandacht werd besteed aan eenvoudige systemen van muurafwerking zoals de voegenschilderingen. Vaak bleek uit sonderingen dat

de oudste (of de oudste twee) voegenschilderingen in een latere periode met figuratieve voorstellingen overschilderd waren. Dat deze situatie problemen geeft bij restauratie en presentatie van de beschildering hoeft geen betoog. Dit was bijvoorbeeld het geval in de Sint-Jan de Doperkapel in Saint-Père/Villemoison. Het koor van deze kapel is het enige restant van een vroegere vestiging van de Orde van de Ridder van Malta en gaat terug tot 1180. Drie verschillende verflagen volgen er mekaar op: de oudste is een systeem van witte voegen op roze achtergrond, nog terug te vinden in de schuine verwijding van de vensteropening, en gaat terug tot de tijd van de bouw; de tweede, wellicht uit begin 13de eeuw, is een rankenschildering met bloemen in de vensteromlijsting, gecombineerd met dubbele rode voegen; de derde is een steenimitatieschildering met enkele horizontale en dubbele verticale strepen (35).

In Normandië zijn niet minder dan 48% van de gevonden muurschilderingen uit de 13de eeuw steenimitaties (36). Ze zijn meestal rood, vaak met een dubbele lijn, en op een witte achtergrond. Soms zijn de 'stenen' versierd met een centraal bloemmotief, dat men ook terugvindt in gelijktijdige grafschilderingen in Brugge (37).

Een steekproef op de bundelpijlers van de majestueuze laat-13de-eeuwse benedictijnenkerk Saint-Antoine-l'Abbaye in de Rhône-Alpes, een stichting

van 1088 door de monniken van Montmajour, bracht een gevarieerd en fantasierijk systeem van verschillende eenvoudige tot meer gecompliceerde versieringen aan het licht (38). Voor elk in- of uitspringende gedeelte werd een nieuw motief gekozen, hetgeen vergelijkbaar is met de ribbenversieringen in de Predikherensacristie. Ook hier blijkt dat de middeleeuwse ambachtsman weliswaar gebruik maakt van de eenvoudige geometrische basisvormen als driehoeken, vierkantjes, bollen, kepers, streepjes en andere en hiermee een bijzonder attractief en gevarieerde versiering mee opbouwt.

In de voormalige bisschoppelijke zalen van Meaux (Seine-et-Marne) is een 12de-eeuwse muurafwerking bewaard, die volledig identiek is aan deze van de Leuvense sacristie: een okeren ondergrond met witte voegen en een zwart tussenlijntje (39).

In Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland komt voegenbeschildering voor vanaf de 12de eeuw. In de kathedraal Saint-Pierre van Genève trof men een binnenaafwerking aan uit het einde van de 13de eeuw met witte voegen op een okeren ondergrond. Merkwaardig is dat het oker lichter van kleur wordt naar het koor toe, hetgeen in de cisterciënzerfilosofie wellicht de opgang naar het licht symboliseert. Overigens werd nog in de tweede helft van de 15de eeuw op de muren een gelijkaardige beschildering aangebracht. In die periode wordt de binnenschildering

▼
Architectuurpoly-
chromie in de kapel
Sint-Jan-de-Doper in
de Saint-Pèrekerk in
het Bourgondische
Villemoison
(uit *D'ocre et d'azur*,
tent.cat., p. 184)

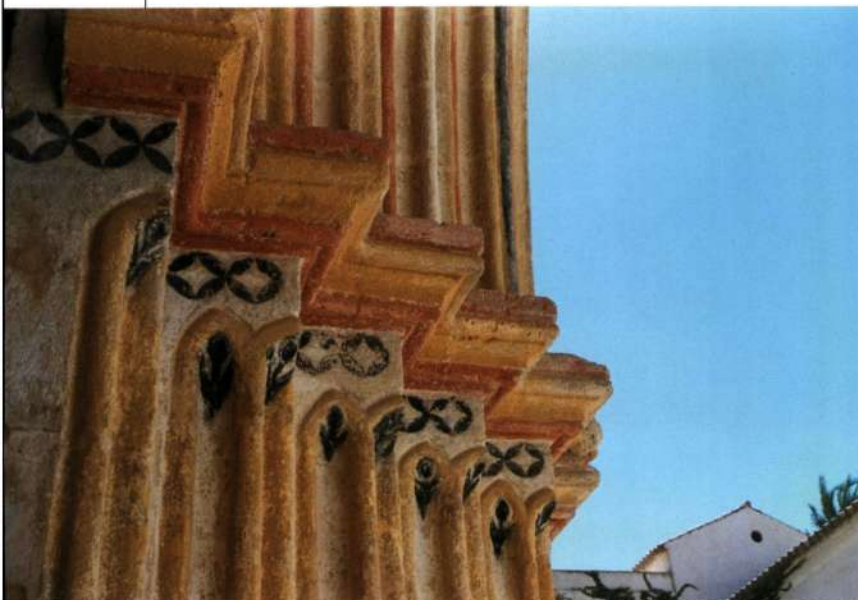
▼
Sondering naar de
architectuurpoly-
chromie in de kerk
van Saint-Antoine-
l'Abbaye in de
Rhône-Alpes
(foto P. Schurmans)

▲ Architectuurpolychromie in het Casa Corboli in Asciano met voegenimitatie en ribbenversieringen (foto M. Buyle)

▼ Voorbeeld van een bewaarde buitenpolychromie in de katuizerkerk van Santa Maria de las Cuevas in Sevilla, gesticht in de 12de eeuw (foto M. Buyle)

dens de werkzaamheden stuitte men op belangrijke restanten van vroeg-14de-eeuwse muurafwerking. In een vertrek dat wellicht een huiskapel was, al is de figuratie er zowel religieus als profaan (symbolen van de vier seizoenen), schilderde de Siënese schilder Ambrogio Lorenzetti een voegenschildering op de muurvlakken, die veel gelijkenis vertoont met deze van de Predikherenkerk. Eens te meer een bewijs dat deze traditie van afwerkingen en imitatieschilderingen een veralgemeend Europees fenomeen was.

Als slot willen we nog even opmerken dat de bestudering van het fenomeen van de middeleeuwse architectuurpolychromie niet los mag worden gezien van het totaalsysteem van interieur- en exterieurpolychromie. Dat gesculpteerde portalen gepolychromeerd waren, is nu wel genoegzaam bekend, al zijn hiervan weinig voorbeelden bewaard: het Driekoningenportaal van de Martinusbasiliek van Halle en het Betlehempotaal van Hoei zijn de gelukkige uitzonderingen. Ook andere architectuuronderdelen zoals baldakijnen en hogels werden gepolychromeerd of partieel met verf of verguldsel opgehoogd.

BESLUITEN

De sacristie van de Predikherenkerk in Leuven bewaart een nagenoeg volledige 13de-eeuwse architectuurpolychromie. Naast de zeldzaamheidswaarde, die niet kan onderschat worden, zelfs op Europees niveau, is dit geheel ook historisch en kunsthistorisch een te koesteren monument. Een evolutie van de oorspronkelijke bestemming als kleedruimte voor de priesters tot kleedkamer voor optredende kunstenaars in de tot cultureel centrum herbestemde Predikherenkerk zou zonder al te veel aanpassingen mogelijk moeten zijn. Een respectvol omgaan met de muurbeschildering is hierbij uiteraard een voorwaarde sine qua non.

De middeleeuwse schilder heeft hier met eenvoudige middelen (goedkope pigmenten, geen technische hulpmiddelen zoals sjablonen of passers) een gevarieerd en gestructureerd geheel gerealiseerd, waarbij de ruwe bouwmaterialen worden gesublimeerd tot een geïdealiseerd geheel. De bedoeling van de architectuurpolychromie is immers het hoger waarderen van het materiaal en het egaliseren, structureren en idealiseren van het metselwerk.

Als kleuren werden hier in de Predikherenkerk uitsluitend eenvoudige pigmenten zoals aardekleuren

gebruikt: oker, rode aarde, grijs en zwart, aangebracht in een matte temperatechniek op reeds droog pleisterwerk. Het verschil tussen het gewelf met de hardsteenimitatie op de ribben en de andere, meer kleurige traveeën, wijst tezamen met de aanwezige bouwsporen (inkepingen in de steen) op een specifieke functie voor dit afgescheiden gedeelte binnen de grotere sacristieruimte. De muurkast, die oorspronkelijk met houten deuren afgesloten werd, werd wellicht als bergruimte voor kostbare boeken gebruikt.

De restauratie werd uitgevoerd met respect voor het origineel concept, voor de natuurlijke veroudering (verkleuring van de pigmenten, slijtage, latere ingrepen, lacunes in de bepleistering) en voor de geschiedenis van de ruimte (het vervangen van de gotische ramen door grotere vensters en het toevoegen van tegels als vensterbank). Ook de latere op-hoging van de vloer met niet minder dan 1,20 m en de muurinkepingen en talrijke gaten in het gewelf werden zichtbaar behouden. Deze behandeling maakte deel uit van de volledige restauratie van de kerk en haar herbestemming tot culturele ruimte voor de stad Leuven. Wij kunnen allen maar hopen dat ook deze nieuwe functie het respect voor de waarde en de uniciteit van deze beschilderde 13de-eeuwse ruimte zal bewaren.

Marjan Buyle is thematisch onderzoeker conservatie bij het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed VIOE, en verantwoordelijke voor de conserveringsploeg.

▲ Het Betlehemportaal in Hoei met duidelijke sporen van polychromie (foto O. Pauwels)

► Spielerei van een middeleeuwse schilder, die zichzelf afbeeldt terwijl hij architectuurpolychromie schildert (niet geïdentificeerde kaffoto van K. GATZ, *Ein Jahrtausend Maler und Lackierer*, Stuttgart, 1994)

EINDNOTEN

- (1) De conserveringsploeg (Marjan Buyle, Els Jacobs en Philippe Schurmans) was van 1976 tot 2004 verbonden aan de Afdeling Monumenten en Landschappen en is sinds 2004 ingedeeld bij het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE). We danken Edgard Goedleven, toenmalig afdelingshoofd, voor zijn steun om deze werkzaamheden uit te voeren en tot een goed einde te brengen. Verder dank ik mijn collega's voor hun opmerkingen en aanvullingen: Anna Bergmans, Thomas Coomans, Catheline Metdepenninghen, Paul Van den Bremt en Linda Wylleman.
- (2) Niet gepubliceerd rapport van Walter Schudel (KIK) van 25.10.1993
- (3) BERGMANS A., *Leuven, Onze-Lieve-Vrouw-ter-Predikherenkerk, in Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen (M&L Cahier, 2)*, Brussel, 1994, p. 152-153. Nota: de sacristie wordt in deze publicatie nog verkeerdelijk als kapittelzaal aangeduid. Later bouwhistorisch onderzoek wees uit dat het hier om een sacristie ging.
- (4) BERGMANS A. en SCHUDEL W., *La polychromie de la sacristie de l'église des dominicains à Louvain. Première approche*, in DE JONGE K. en VAN BALEN K. (ed.), *Preparatory Architectural Investigation in the Restoration of Historical Buildings. Papers of the international updating course held at the Raymond Lemaire International Centre for Conservation, Leuven, May 25-June 1 1996*, Leuven, 2002, p. 167-170.
- (5) VAN DIJCK L. en DEKONINCK L., *Leuven. Onze Lieve-Vrouw-ter-Predikherenkerk. Vooronderzoek naar muurschilderingen in de sacristie* (niet gepubliceerd verslag), 1996.
- (6) Niet overal was het volledige kalklagenpakket bewaard.
- (7) BUYLE M., *De polychromie van het noorderportaal van de Sint-Jan-de-Doperkerk in Leuven*, in *M&L*, jg. 4, nr. 4, 1985, p. 33-34.
- (8) De documentatie op aquarellen werd uitgevoerd door Philippe Schurmans.
- (9) KIMPEL D. en SUCKALE R., *Die gotische Architektur in Frankreich 1130-1270*, München, 1985, p. 17-19.
- (10) THIRION J., *La polychromie dans les monuments du Moyen-Age*, in *Architecture et décors peints*, Amiens, 1989, p. 54-59.
- (11) BUYLE M., *Een middeleeuws stripverhaal. De conservering van een 15de-eeuwse kruisdraging in de Antwerpse kathedraal*, in *M&L*, jg. 7, nr. 1, 1988, p. 26-32.
- (12) Voor de problematiek van de 19de-eeuwse omgang met middeleeuwse muurschilderingen, zie: BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van de middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken (Kadoc Artes, 2)*, Leuven, 1998.
- (13) DE BRUYN H., *Anciennes et nouvelles peintures murales de l'église Notre-Dame au Sablon à Bruxelles et quelques considérations générales sur l'art de la peinture murale en Belgique*, Gent, 1868.
- (14) VANDENBORRE H., *Een restauratie van een restauratie. De behandeling van de muur- en gewelfschilderingen in de Sint-Lambertuskerk van Neuroeteren*, in *M&L*, jg. 17, nr. 2, 1998, p. 44-67.
- (15) *Le voyage d'Italie d'Eugène Viollet-le-Duc* (tent.cat.), Parijs, 1980, p. 219.
- (16) VIOLLET-LE-DUC E., art. *Peinture*, in *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, dl. 7, Parijs, 1864, p. 56-109.
- (17) De volledige reeks van deze aquarellen wordt bewaard in de Koninklijke musea voor kunst en geschiedenis in Brussel. H. ROUSSEAU, *Catalogue des relevés exécutés par M. C. Tulpinck de peintures murales anciennes décorant divers monuments de la Belgique*, Brussel, 1926.
- (18) MICHLER J., *Über die Farbfassung hochgotischer Sakralräume*, in *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, 29, 1977, p. 29-64; een synthese van al zijn studies over het onderwerp: ID., *Grundlagen zur gotischen Wandmalerei*, in *Jahrbuch der Berliner Museen*, 32, 1990, p. 85-136.
- (19) ID., *La cathédrale Notre-Dame de Chartres: reconstitution de la polychromie originale de l'intérieur*, in *Bulletin Monumental*, 1989, p. 117-131.
- (20) Congressen die focusten op de gekleurde architectuur: o.a. *Een kleurrijk verleden. Het gebruik van kleur, versieringen en materiaalimitaties in historische binnenruimtes in Nederland en elders*, Amsterdam 1996; *D'ocre et d'azur. Peintures murales en Bourgogne*, Dijon 1992; *La couleur et la pierre*, Amiens 2000; *Peintures murales. Quel avenir pour la conservation et la recherche*, Toul, 2002; *Couleur du temps, fragments d'histoire*, Dijon 2003. Zie ook: BUYLE M., *De kleurige afwerking van de gotische architectuur*, in BUYLE M., COOMANS T., ESTHER J. en GENICOT L.F., *Gotische architectuur in België*, Tiel, 1997, p. 205-233
- (21) BERGMANS A., *op.cit.* (zie voetnoot 12); ID., *La peinture murale gothique au XIIIe et au XIVe siècle dans le diocèse de Liège*, in VAN DEN BOSSCHE B. (ed.), *La cathédrale gothique Saint-Lambert à Liège. Une église et son contexte (Actes du colloque international du 16-18 avril 2002)*, Luik, 2005, p. 157-167.
- (22) BERGMANS A., *Waardering en onbegrip*, in BUYLE M. en BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen (M&L Cahier 2)*, Brussel, 1994, p. 45 (met illustratie).
- (23) COOMANS T., *Le bâtiment des moines de l'ancienne abbaye cistercienne du Val-Saint-Lambert (1233-1234): analyse archéologique et typologique*, in DE JONGE K. en VAN BALEN K. (ed.), *Preparatory Architectural Investigation in the Restoration of Historical Buildings*, Leuven, 2002, p. 143-162 (schema met reconstructie fig.9 op p. 151).
- (24) ID., *L'abbaye de Villers-en-Brabant. Construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique (Studia et Documenta XI)*, Brussel, 2000, p.242-243.
- (25) *Ibidem*, p. 387.
- (26) JACOBS E., ongepubliceerd VIOE onderzoeksrapport conserveringsploeg, 2004.
- (27) LALEMAN M. C. en STOOPS G., *Vondstmeldingen. Sint-Pietersplein, Sint-Pietersabdij*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, jg. 19, nr. 2, 1995, p. 33-37. Met dank aan Linda Wylleman voor het signalement.
- (28) TERMOTE J. en EENHOOGHE D., *Het Landshuis of het gebouw van de kasselrij Veurne. Nieuwe elementen omtrent de*

- bouwwgeschiedenis*, in *Archikrant. Vrienden van het Veurns Archief*, jg. 9, nr. 1, 1999, p. 22-28. Met dank aan Catheline Metdepenningen voor het signalement.
- (29) GROOTAERS J., *Vooronderzoek binnenrestauratie Brugge Onze-Lieve-Vrouwekerk* (ongepubliceerd onderzoek).
- (30) Met dank aan archeologe Vanessa Van der Ginst. Het onderzoek en de conservatie van de beschildering op deze stenen is nog aan de gang.
- (31) MICHLER J., *Die Dominikanerkirche zu Konstanz und die Farbe in der Bettelordensarchitektur um 1300*, in *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 3, 1990, p. 253-276.
- (32) ID., *Gotische Ausmalungssysteme am Bodensee*, in *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg*, 23, 1986, p. 32-57.
- (33) ZYKAN J., *Die ehem. Dominikanerkirche in Krems und ihre ursprüngliche Polychromierung*, in *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 21, 1967, p. 89-99.
- (34) *D'ocre et d'azur. Peintures murales en Bourgogne* (tent.cat.), Dijon, 1992.
- (35) CAFFIN M.-G., *Saint Père, Villemoisson*, in *D'ocre et d'azur. Peintures murales en Bourgogne* (tent.cat.), Dijon, 1992, p. 184-185.
- (36) JUHEL V., *La peinture murale du XIIIe au XVIe siècle en Normandie*, in *La peinture murale de la fin du Moyen Age: enquêtes régionales (Actes du 9ième séminaire international, Saint-Savin, 10-12 mars 1999)*, Cahiers 5, Saint-Savin, 2000, p. 80-81.
- (37) DEVLIEGHER L., *Middeleeuwse beschilderde graven*, in BUYLE M. en BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen (M&L Cahier, 2)*, Brussel, 1994, p. 66-73
- (38) Met dank aan Philippe Schurmans
- (39) ROCHETTE J.C., *Les problèmes de la peau des édifices anciens. Mortiers, enduits, badigeons, décors peints*, in *Architecture et décors peints*, Amiens, 1989, p. 45-46.
- (40) PANCELLA R., HERMANES T. en FURLAN V., *Les polychromies de la cathédrale Saint-Pierre de Genève*, in *Chantiers*, nr.12, 1982, p. 5-11; FURLAN V., HERMANES T. en PANCELLA R., *Contributo allo studio della policromia di elementi decorativi medioevali*, in *Bolletino d'Arte del Ministero per i Beni Culturali e Ambientali*, suppl. bij nr. 35-36, 1986; HERMANES T., *Analyses visuelles, diagnostic et documentation graphique*, in *Analyses et conservation d'oeuvres d'art monumentales*, Lausanne, 1995, p. 37-49.

SUMMARY

FROM BURIAL CHURCH OF THE DUKES OF BRABANT TO STUDIUM GENERALE: THE LADY CHURCH OF THE DOMINICAN CONVENT AT LOUVAIN

The Dominican church of Louvain, one of the finest medieval buildings in the capital of Brabant, is worth to be examined not only for its architectural interest but also for its cultural and historical meaning. It is the oldest gothic building in Louvain and was built in the second half of the thirteenth century as the burial church of Henry III duke of Brabant and his wife duchess Alice of Burgundy. Thanks to the support of the ducal family, the Dominicans (Friar Preachers or Blackfriars) succeeded in building an important urban monastery, in the heart of the city, on the place of the former ducal residence. Like all the important friaries, that of Louvain included a *studium* and a library where the friars studied theology and philosophy. Shortly after the foundation of the university of Louvain (1425), the Dominican convent was incorporated in 1447 in the university and received the status of *studium generale*. Until its suppression in 1796, the friary of Louvain was the main education centre for the Blackfriars of the Flemish province. In the nineteenth century the church became a parish. Today it is desacralised and is used by the city for cultural events such as concerts and exhibitions.

This article relates the foundation and installation process of the Dominicans in Louvain and the two main building phases of the church (around 1251-1276, and first half of the 14th century). The architectural concept of the choir, which is a pure gothic shrine, is a reception of the Sainte-Chapelle of Paris and has both a funerary and a royal meaning. It was also possible to reconstruct the tomb of kinship of Henry III († 1261) and Alice († 1274) with its wall painting in the choir of the church and the stained-glass windows of the remarkable funerary chapel. The article also relates the relations between the university and the friary, the changing and refurbishing of the church in rococo style in the eighteenth century, and the adventures of the church building since the dissolution of the Dominicans in 1796.

THE THIRTEENTH-CENTURY EAST RANGE OF THE DOMINICAN FRIARY AT LOUVAIN

Because it was settled in a university town, the Dominican friary of Louvain hosted the study centre for the friars of the province, called the *studium generale*. For that reason, the building complex of the Dominicans was more important in Louvain than in other towns of the Low Countries. Besides the church and the other traditional monastic buildings around the cloister, there were specific wings for philosophy and theology students and masters, as well as a library and gardens. The main remains of this building complex are the church and the northern bays of the east range. The latter superposes a rich polychrome sacristy on the ground floor and a part of the friars' dormitory on the upper floor. In a neighbour garden, the location of the chapter house could be identified. Thanks to dendrochronological analysis it was possible to date the timber of the barrel-vaulted ceiling of the dormitory from the years 1253-1263, that is to say from the same time as the building works of the apse and the choir of the church.

This article first reconstructs the outlines of the friary according to a combination of old iconography, modern parcel structure and physical remains. The next part focuses on the remaining bays of the east range, which were archaeologically analysed during the recent restoration works. Finally, the east range is placed in an architecture historical perspective and compared with other Dominican medieval monastic buildings in the Low Countries.

A UNIQUE 13TH CENTURY ARCHITECTURAL POLYCHROMY IN THE SACRISTY OF THE PREDIKHEREN (Friar Preachers) CHURCH IN LOUVAIN

The most typical feature in the finishing of the building material of the 13th century early Gothic throughout Western Europe is the architectural polychromy. It is characterized by a non-figurative decoration of the complete interior. This is knowledge gathered from research and some scarce remnants, it is rather exceptional if not unique, to find an almost complete painting in the Southern Netherlands from the second half of the 13th century. This was exactly what was discovered in the sacristy of the Predikheren church. Following probings it appeared that two original layers of polychromy were hidden under no less than 29 monochrome layers of whitewash. This article tells the story of the discovery, the preliminary research, the exposure and the conservation and restoration treatment, carried out by the conservation team of the Monuments & Landscapes division, and tries to find comparable examples on a national as well as an international level.

The works started in 1998 to be finished in 2004. It goes without saying that the restoration options took the results of the preliminary research into account. Two consecutive paintings were discovered underneath these 29 layers of whitewash. The first layer had only been preserved fragmentarily: it concerned an ochre brown layer with double white joints. The finishing layer on the walls was combined with whitewashed ribs without further decoration. The second layer has been preserved almost completely: a

stone imitation of white joints with a black line in between on an ochre background, combined with geometrical and floral decoration on the ribs of the three vaults and a grey freestone imitation on the ribs of the fourth vault. The choice for the exposure and conservation of the second layer was quite obvious.

The sacristy of the Predikheren church will keep its nearly complete preserved 13th century architectural polychromy. The value of this rarity cannot be underestimated, even on a European scale, but apart from that this monument should also be cherished because of its historical and artistic value. Changing its original destination as a dressing-room for priests into one for performing artists should be possible with only limited modifications in this church with a new destination as a cultural centre. Respecting the mural painting is of course a *sine qua non* in this matter. With only very basic ingredients (cheap pigments, no technical means like stencils or compasses), the mediaeval painter managed to create a varied and structured unity, elevating the raw building materials to an idealized work. The goal of architectural polychromy is indeed the refining of the material and the smoothing, structuring and idealization of the masonry.

Only cheap pigments like earth colours were used in the Predikheren church: ochre, red earth, grey and black, applied in a matt tempera technique on already dry whitewash. The difference between the vault with the freestone imitation on the ribs and the other, more colourful bays, is, together with preserved building traces (notches in the stones) proof of a specific function for this separate part within the larger sacristy. The wall closet, originally sealed off with wooden doors, was probably used as a storage for precious books.

The restoration was carried out with respect for the original concept, the ageing (discoloration of pigments, wear and tear, alterations, gaps in the plasterwork) and for the history of the location (the replacement of the gothic windows by larger windows and the tiles which were added as window-sills). Also the raising of the floor with no less than 1,20 meters and the notches and numerous holes in the vaults, were kept visible. This treatment is part of the complete restoration of the church and its new destination as cultural centre for the city of Louvain. We can only hope that this new function will continue to respect the value and uniqueness of the painted 13th century walls.

